INHOUDSOPGAVE

		PAGINA
	Inleiding	1
1	Ligging, grenzen en omvang	2
2	Landschappelijke structuur	12
3	Infrastructuur	32
4	Nederzettingen	47
5	Bevolking	57
6	Middelen van bestaan	63
7	Sociale en culturele voorzieningen	79
	Bronnen	91
	Bijlagen	94

HET OVERSTICHT
Zwolle, december 1988.

Inleiding

Salland is één van de drie inventarisatiegebieden, waarvoor in het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.) een gebiedsbeschrijving is gemaakt. Tot het uitvoeren van dit projekt is in 1984 door het Rijk besloten vanwege de vele leemten die er bestaan in de algemene kennis over de stedebouw en bouwkunst uit de periode midden 19de eeuw - Tweede Wereldoorlog.

De gebiedsbeschrijving vormt de basis voor de stedebouwkundige en architectuurhistorische inventarisaties. De beschrijving geeft daarvoor de voornaamste landschappelijke, historisch-geografische, sociaal-economische, stedebouwkundige en architectuurhistorische karakteristieken.

Samen met de bijbehorende gemeentebeschrijvingen, die een nadere uitwerking van de gebiedsbeschrijving zijn, en de inventarisaties van de objecten, beoogt de "Gebiedsbeschrijving Salland" niet alleen een overzicht te geven van de jongere bouwkunst op zich, maar vooral van de in het landschap zichtbare resultaten van de wisselwerking tussen maatschappelijke ontwikkelingen in de ruimste zin en ontwikkelingen in de gebouwde omgeving. Kortom, wat zijn de ruimtelijke structuren en objecten uit de periode 1850 -1940, die nu nog aanwezig zijn en als zodanig waard zijn om te worden behouden?

Henk Middag
Rijksuniversiteit Groningen, 1988
faculteit: Sociale Geografie

1 Ligging, grenzen en omvang

1.1 Ligging

Van oudsher bestond het gewest Overijssel uit drie bestuurlijke eenheden, die de naam drostambten droegen. Aan het hoofd stond een drost, die als huismeier, rentmeester of stadhouder de landsheer (in de late Middeleeuwen de bisschop van Utrecht) vertegenwoordigde. De drie Overijsselse bestuurlijke eenheden waren het drostambt van Vollenhove, het drostambt van Salland en het drostambt van Twente. Op **kaart 1** is de ligging van de drie genoemde eenheden weergegeven.

De naam Salland is afgeleid van het tweede deel van de naam "Overijssel", die pas in de 16e eeuw in gebruik komt. "Over" betekent in dit verband "aan gene zijde van", gezien van uit Gelderland en de andere gewesten. Als deel van het bisdom Utrecht werd Overijssel, samen met Drenthe en de stad Groningen en omgeving, in de Middeleeuwen Oversticht genoemd, ter onderscheiding van het eigenlijke Utrecht of Nedersticht. Naar de rivier de IJssel, die in vroegere tijd Isala of Sala werd genoemd, draagt ruwweg de vlakte tussen deze rivier en de Sallandse Heuvelrug de naam Salland.

1.2 Grenzen

1.2.1 Buitengrenzen

Tot de tijd, dat men op grote schaal woeste gebieden ging ontginnen, vormden rivieren, beekjes en vooral de uitgestrekte moerasgebieden de natuurlijke grenzen van Salland. Maar ook tegenwoordig nog wordt een groot deel van deze bestuurlijke eenheid van weleer

Kaart 1

DE DROSTAMBTEN

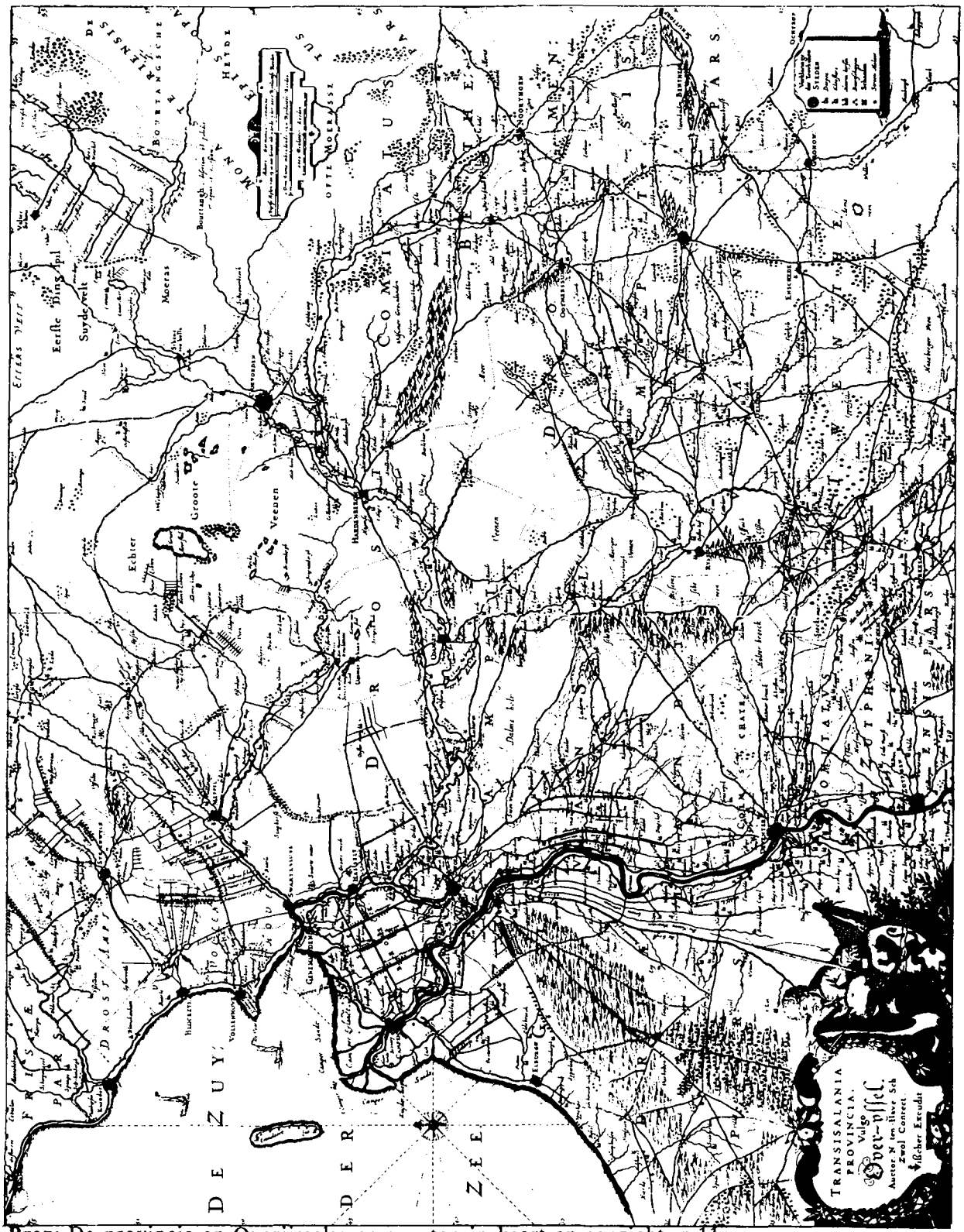

Bron: De provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, p.II.

begrensd door min of meer natuurlijke grenzen.

In het noorden grenst Salland aan de provincie Drenthe. Van Meppel tot voorbij Dedemsvaart vormt het riviertje de Reest, dat vroeger door een uitgestrekt veengebied stroomde, de natuurlijke grens. De grens tussen het schoutambt Hardenberg (de huidige gemeenten Hardenberg en Gramsbergen) en Drenthe is pas in 1798 definitief vastgesteld. De rechte grenzen duiden hier op het ingrijpen van de overheid. Het oostelijke deel van de grens met Drenthe wordt gevormd door de Kleine Vecht.

In het oosten grenst de regio voor een deel (de gemeenten Gramsbergen en Hardenberg) aan de Bondsrepubliek Duitsland en voor het overige deel aan Twente. De grens tussen Salland en Twente valt grotendeels samen met de oostgrenzen van de Sallandse gemeenten Holten, Hellendoorn en Den Ham. Ogenschijnlijk is de grens tussen de twee voormalige drostambten een vrij willekeurige. Vroeger echter werd de scheiding gevormd door uitgestrekte moerassen. Deze begonnen bezuiden Coevorden, ten westen van het Vechtdal, en beheersten daar de grens tussen Salland en het Graafschap Bentheim. Verder zuidwaarts verbreedde het moeras zich tot het grote Almeler (Almelose) veen, dat nog zuidelijker overging in een moerassige laagte tussen Wierden, Almelo en Goor. De natuurreservaten Engbertsdijkvenen, Huurnerveld en Notterveen en Elsenerveld en -venen vormen restanten van dat grote moeras.

In het zuiden en westen grenst Salland aan de provincie Gelderland. De gemeente Holten wordt van Gelderland gescheiden door de Schipbeek. Vanaf de grens Holten-Bathmen tot aan Deventer vormt in het zuiden de Dortherbeek de grens tussen Salland en Gelderland, terwijl de IJssel voor een groot deel de westgrens van Salland is. Ook hier werd vroeger de eigenlijke grens bepaald door grote moerasgebieden. Niet overal is de rivier de grens. Allereerst liggen bij de stad Deventer twee stukken Salland ten westen van de IJssel. Het betreft hier het Stadsland en de Stads- of Bolwerksweide. Evenzo liggen bij Olst en Wijhe respectievelijk Welsum en Marle op de westelijke IJsseloever. Vroeger stroomde de IJssel aan de westzijde hiervan.

Dat Kampen en omgeving bij Salland hoort, laat zich in eerste instantie verklaren door de, ten dele beneden N.A.P. (Nieuw Amsterdams Peil) liggende moerassige laagte, die Salland vroeger van de Veluwe scheidde. Aan de noordzijde van dit moeras lag vroeger -iets ten zuiden van de huidige rivier- de bedding van de IJssel.

Tenslotte grenst Salland in het noordwesten aan de provincie Flevoland en aan het Land van Vollenhove. De grens tussen Salland en de genoemde provincie en het Land van Vollenhove wordt gevormd door het Zwarte Water en het Meppelerdiep. Hoewel het grootste deel van het grondgebied van Zwartsluis van oudsher tot het drostambt Salland behoorde, is deze gemeente niet in deze gebiedsbeschrijving opgenomen. De

reden hiervoor is, dat de kern Zwartsluis van oudsher tot het drostambt Vollenhove behoorde. **Kaart 2** toont de grenzen van Salland.

1.2.2 Binnengrenzen
De drie drostambten waren verdeeld in verschillende scholte- of schoutambten (in Twente richterambten genoemd). De steden vormden stadsgerichten.

De schoutambten waren op hun beurt weer onderverdeeld in één of meer marken. Deze marken waren bestuurlijke eenheden, waarbinnen de bezitters van de gewaarde hoeven (de hoeven met een waardeel of aandeel in de gemeenschappelijke gronden) zich verenigd hadden in het markegenootschap. De voornaamste taak van zo'n genootschap lag in het beheer van de gemeenschappelijke gronden en de waterhuishouding. De Sallandse schoutambten, marken en buurschappen zijn weergegeven op **kaart 3**. Het schoutambt Genemuiden heeft geen indeling in marken gekend. Hier was sprake van de grootburgerij, een soortgelijke organisatie. De grootburgers kunnen als markegenoten worden beschouwd. Alleen zij bezaten het gebruiksrecht van de door de bisschop van Utrecht in pacht gegeven gronden, de burgerweiden.

In 1810 werd het gebied bij Frankrijk ingelijfd. Het jaar daarna voltrok zich de scheiding tussen de rechterlijke macht en het administratief bestuur. Het gevolg hiervan was dat de gemeenten zuiver administratieve lichamen werden. De grenzen van het departement Overijssel waren toen al niet meer die van het voormalige gewest. In 1807 was ons land verdeeld in tien departementen en werden de grenzen tussen Overijssel en Gelderland, en tussen Overijssel en Amstelland (Noord-Holland), gewijzigd. Enkele gebieden ten westen van de IJssel en ten zuiden van de Koerhuisbeek, Schipbeek en Buurserbeek werden bij het departement Gelderland gevoegd. Bij het departement Overijssel werd het noordelijke gedeelte van het eiland Schokland gevoegd. Het zuidelijke deel van het voormalige eiland behoorde er reeds lang toe. De grenswijzigingen tussen Overijssel en Gelderland van 1807 werden kort na het herstel van de onafhankelijkheid weer ongedaan gemaakt. Het noordelijke deel van Schokland bleef bij Overijssel behoren.

In 1811, het jaar van invoering van de Franse wetgeving, vond een ingrijpende verandering plaats in de gemeentelijke indeling. Met historisch gegroeide grenzen werd geen rekening gehouden. Willekeurig werden schoutambten in tweeën, of zelfs in drieën gesplitst. Met uitzondering van de steden Deventer, Grafhorst, Kampen en Zwolle werden alle stadsgerichten, die tot dusverre nauw ingesloten waren geweest door aangrenzende schoutambten, uitgebreid met delen van deze schoutambten.

Met ingang van 1 juli 1818 werd nogmaals een ingrijpende verandering in de gemeentelijke indeling doorgevoerd. Uitgaande van het principe, dat de plattelandsgebieden niet bezwaard

Kaart 2

DE GRENZEN VAN SALLAND

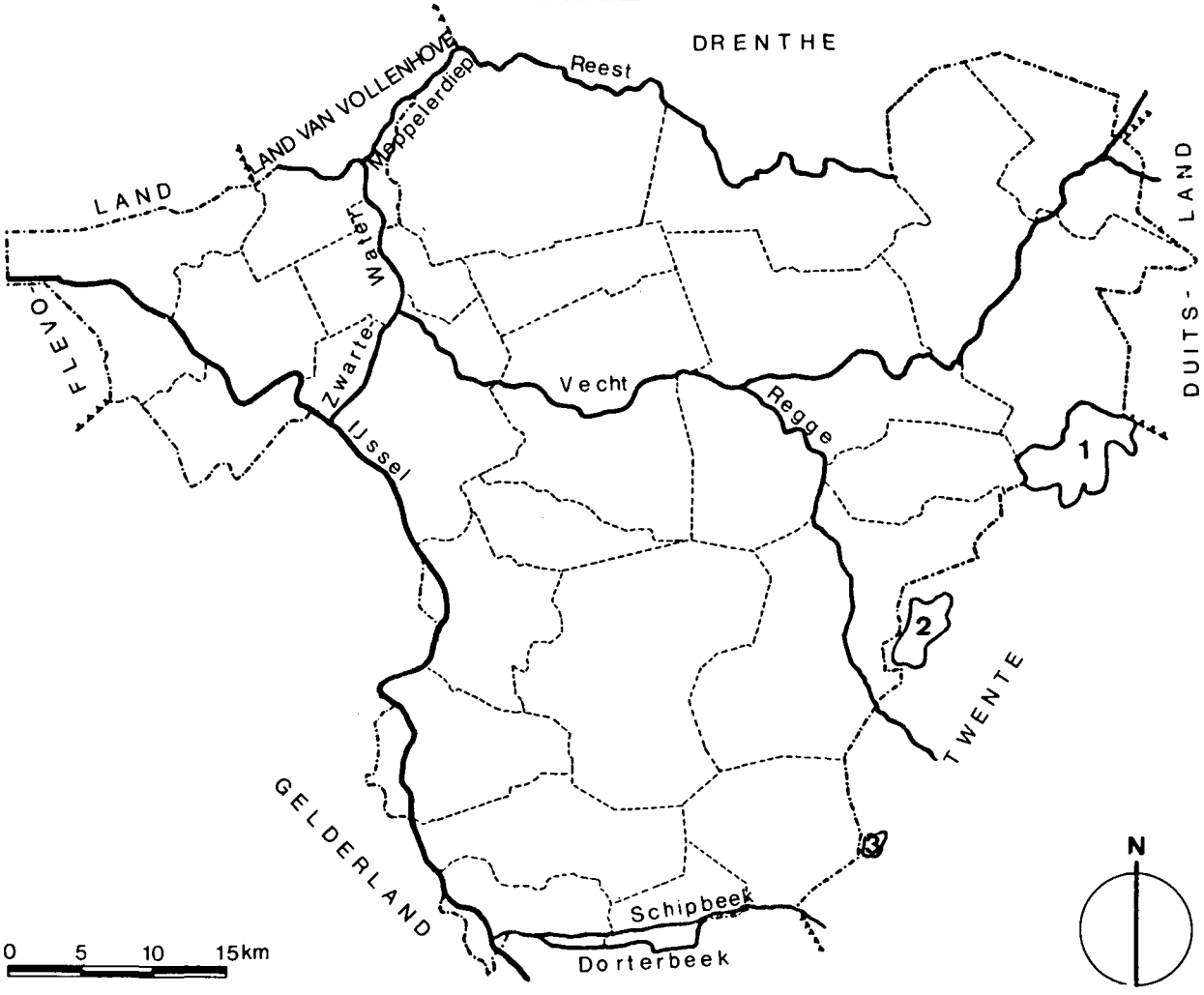

Gewestgrenzen

Gemeentegrenzen

Grenzen tussen de omringende landsdelen

Waterlopen

Natuurreservaat:

1 Engbertsdijkvenen

2 Huurnerveld en Notterveen

3 Elsenerveld en -venen

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, 1987.

Kaart 3

DE SCHOUTAMBTEN, MARKEN EN BUURSCHAPPEN VAN SALLAND

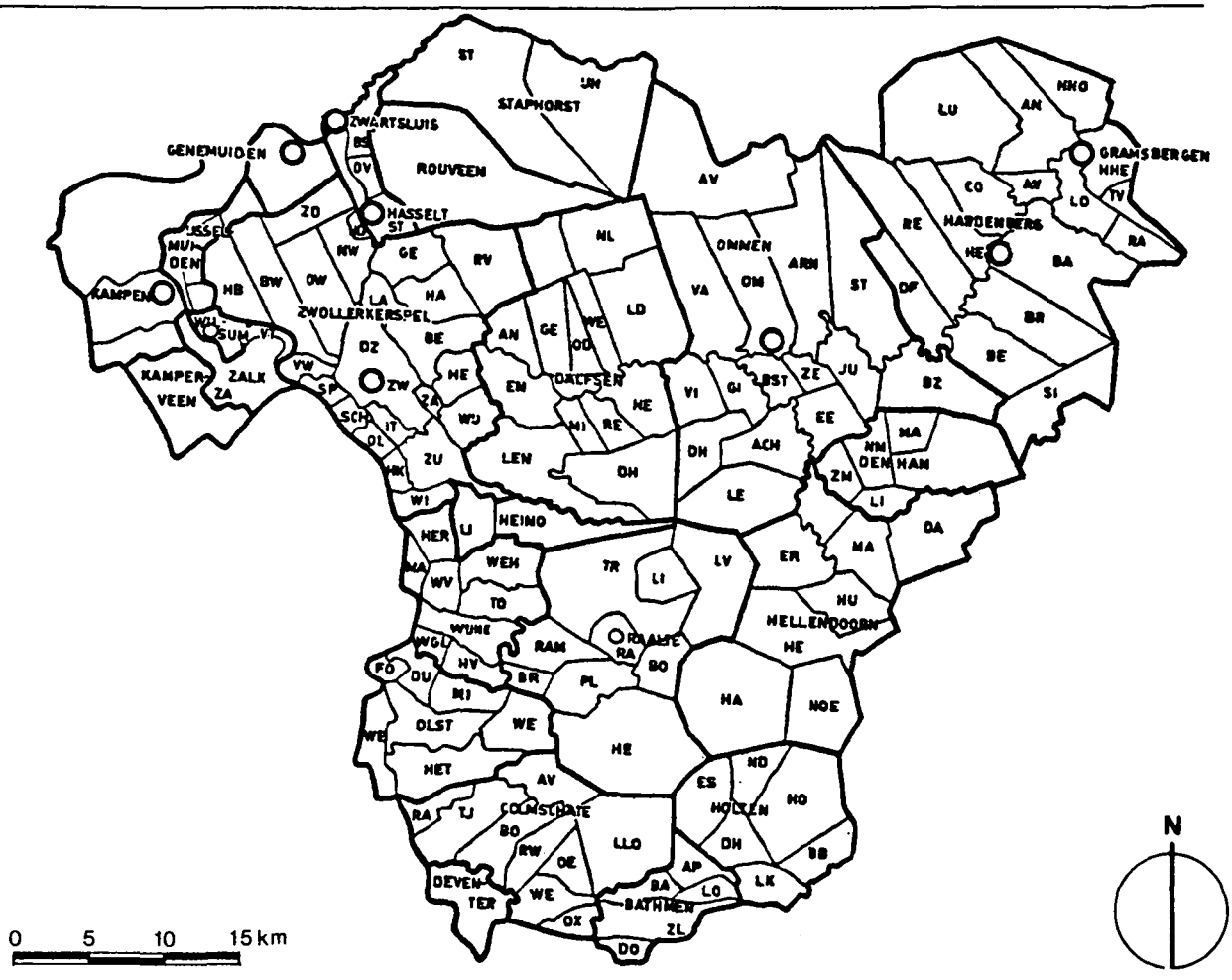

Schoutambt Hardenberg en Gramsbergen: Diffelen, Reeze, Heemse, Collendoorn, Lutten, Ane, Holthone, Holtheme, Anevelde, Loozen, Ten Velde, Radewijk, Baalder, Burcht, Bergentheim en Sibkulo. **Schoutambt Den Ham:** Linde, Zuid Meer, Noord Meer en Magele. **Schoutambt Hellendoorn:** Eelen en Rhaan, Meer, Marle, Daarle, Hulsen, Hellendoorn, Haarle en Noetsele. **Schoutambt Holten:** Neerdorp, Holterberg, Beuseberg, Look, Dijkerhoek en Espelo. **Scoutambt Bathmen:** Apenhuizen, Bathmen, Loo, Zuidloo en Dortherbeek. **Schoutambt Colmschate:** Rande, Tjoene, Borgele, Averloo, Riele Wechele, Ortele, Lettele Okkenbroek, Weteringen en Oxe. **Schoutambt Olst:** Fortmond, Duur, Middel, Wezepe, Olst en Overwetering, Hengforden en Welsum. **Schoutambt Wijhe:** Herxen, Wechterholt, Tongeren, Wijhe, Hengeveld, Wengeloo, Wijnvoorden en Marle. **Schoutambt Zwollerkerspel:** Genne, Haerst, Berkum, Herfte, Wijthmen, Zuthem, Windesheim, Herkeloo, Oldeneel, Schelle, Spoolde, Voorst en Westenholte, Heerenbroek, Hasselterdijk, Langenholte, Dieze, Zalne en Ittersum. **Schoutambt Zalk:** Zalk. **Schoutambt Wilsum:** Wilsum en Veecaten. **Schoutambt Hasselt:** Streukel en De Velde. **Schoutambt Staphorst:** Staphorst en IJhorst. **Schoutambt Ommen:** Avereest, Varsen, Ommen, Arriën, Stegeren, Beerze, Junne, Eerde, Archum, Lemele, Dalmsholte, Vilsteren, Gieten, Bestmen en Zeese. **Schoutambt Raalte:** linderte, Luttenberg, Tijenraan, Boetele, Heeten, Pleegst, Broekland, Ramele en Raalte. **Schoutambt Heino:** Lierderbroek en Heino. **Schoutambt Dalfsen:** Ankum, Gerner, Oosterdalfsen, Welsum, Leusden, Nieuwleusen, Hessum, Dalmsholte, Lenthe, Emmen, Millingen en Rechteren.

Bron: Slicher van Bath, B.H., p. 19.

moesten worden met de hogere uitgaven van de steden, werden aan bijna alle steden de gebieden, die er in 1811 aan waren toegevoegd, ontnomen. Zwolle werd zelfs verkleind. De enclave Ruitenhuizen/de Route in het uitgestrekte veengebied tussen Hasselt en Gramsbergen werd bij de in 1811 ontstane gemeente Nieuwleusen gevoegd. Alleen de stad Ommen mocht de buurschap Ommerschans behouden, omdat deze buurschap altijd al tot Stad-Ommen had behoord. Enkele schoutambten werden nog verder gesplitst. Als gevolg hiervan ontstonden nieuwe gemeenten. Nieuw waren de zogenaamde gecombineerde gemeenten, die korte tijd schoutambten werden genoemd. Twee aan elkaar grenzende gemeenten hadden dan dezelfde schout, maar waren overigens geheel zelfstandig. De gecombineerde gemeenten in Salland waren Bathmen en Holten; Nieuwleusen en Avereest; Ommen en Den Ham. Tussen 1818 en 1842 hebben geen wijzigingen plaats gevonden. Wel is in 1836 in Salland een gebied van de gemeente Ambt-Hardenberg en van de gemeente Ambt-Ommen afgescheiden. Deze gebieden vormden tesamen de veenkolonie Dedemsvaart. Deze veenkolonie werd aan Avereest toegevoegd.

Bij de grondwet van 1848 werd de indeling van Nederland in gemeenten voorgoed vastgelegd. Een aantal gemeenten is na 1850 samengevoegd tot een grotere bestuurlijke eenheid. Stad-Ommen en Ambt-Ommen werden in 1923 samengevoegd tot de gemeente Ommen, Stad-Hardenberg en Ambt-Hardenberg in 1941 tot gemeente Hardenberg en de gemeenten Grafhorst, Zalk en Veecaten, IJsselmuiden en Kamperveen in 1937 tot de gemeente IJsselmuiden. In 1967 werd de gemeente Zwollerkerspel opgeheven. Dit gebied is verdeeld over de gemeenten Zwolle, IJsselmuiden, Genemuiden, Hasselt en Heino.

Kleine grenswijzigingen tussen de Sallandse gemeenten onderling en tussen enkele Sallandse gemeenten en buurgemeenten uit aangrenzende gewesten en provincies hebben zich na 1850 ook voorgedaan. Hiervoor wordt verwezen naar de deelgebiedsbeschrijvingen.

Opmerkelijk is dat de grenzen van de gemeenten in veel gevallen volgens strakke lijnen verlopen. De oorzaak hiervan is dat vroeger de grenzen tussen de schoutambten en de grenzen tussen de marken, via een denkbeeldige lijn dwars door de onbewoonbare venen en moerassen werd getrokken. Was er een waterloop, dan vormde deze meestal de grens. Een voorbeeld hiervan is de Linderbeek tussen Den Ham en Hellendoorn.

De 19e eeuwse hervormingen op bestuurlijk gebied zorgden ervoor dat in bijna alle steden en dorpen nieuwe of aangepaste overheidsgebouwen ontstonden. Het uiterlijk kreeg daarbij vaak extra aandacht. Er bestond echter geen voorkeur voor een specifieke bouwstijl. Voor veel burgemeesters werd een ambtswoning gebouwd.

1.3 Omvang

Uitgaande van de historische grenzen van het gewest, bestaat Salland uit 22 gemeenten: Avereest, Bathmen, Dalfsen, Den Ham, Deventer, Diepenveen,

Genemuiden, Gramsbergen, Hardenberg, Hasselt, Heino, Hellendoorn, Holten, IJsselmuiden, Kampen, Nieuwleusen, Olst, Ommen, Raalte, Staphorst, Wijhe en Zwolle. De grenzen van deze gemeenten zijn aangegeven op **kaart 4**.

Uit **tabel 1** blijkt, dat qua oppervlakte Ommen en Hardenberg de grootste gemeenten van Salland zijn. De dichtstbevolkte gemeenten zijn Deventer, Zwolle en Kampen. Deze stedelijke gemeenten laten eveneens de hoogste woningdichtheid zien. De plattelandsgemeenten hebben over het algemeen een geringere bevolkings- en woningdichtheid.

De bevolkings- en woningdichtheidscijfers van Salland blijven duidelijk achter bij die van Overijssel en Nederland. Het overwegend agrarische karakter van de streek is hiervan de belangrijkste oorzaak.

Naar hun urbanisatiegraad kunnen de gemeenten van Salland ingedeeld worden in drie categorieën, namelijk:
-plattelandsgemeenten, waarin meer dan 20% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam is;
-verstedelijkte plattelandsgemeenten met minder dan 20% agrarische beroepsbevolking, terwijl de grootste woonkern minder dan 30.000 inwoners bevat en de gemeente geen uitgesproken regionaal verzorgende functie heeft;
-stedelijke gemeenten met een regionaal verzorgende functie, waarvan de stedelijke kern meer dan 10.000 inwoners heeft.

Deventer, Zwolle en Kampen behoren tot categorie drie. Tot de categorie verstedelijkte plattelandsgemeenten behoren Avereest, Den Ham, Genemuiden, Hardenberg, Hasselt, Hellendoorn en Olst. De overige gemeenten vallen in de categorie plattelandsgemeenten.

Wat betreft de nederzettingsvormen binnen een gemeente kan er een onderscheid gemaakt worden in kernen en buurschappen. Onder de laatste categorie vallen alle nederzettingen met verspreide bebouwing, zoals het hoevenzwermdorp en het essenzwermdorp.

Kaart 4

DE HUIDIGE GEMEENTEN VAN SALLAND

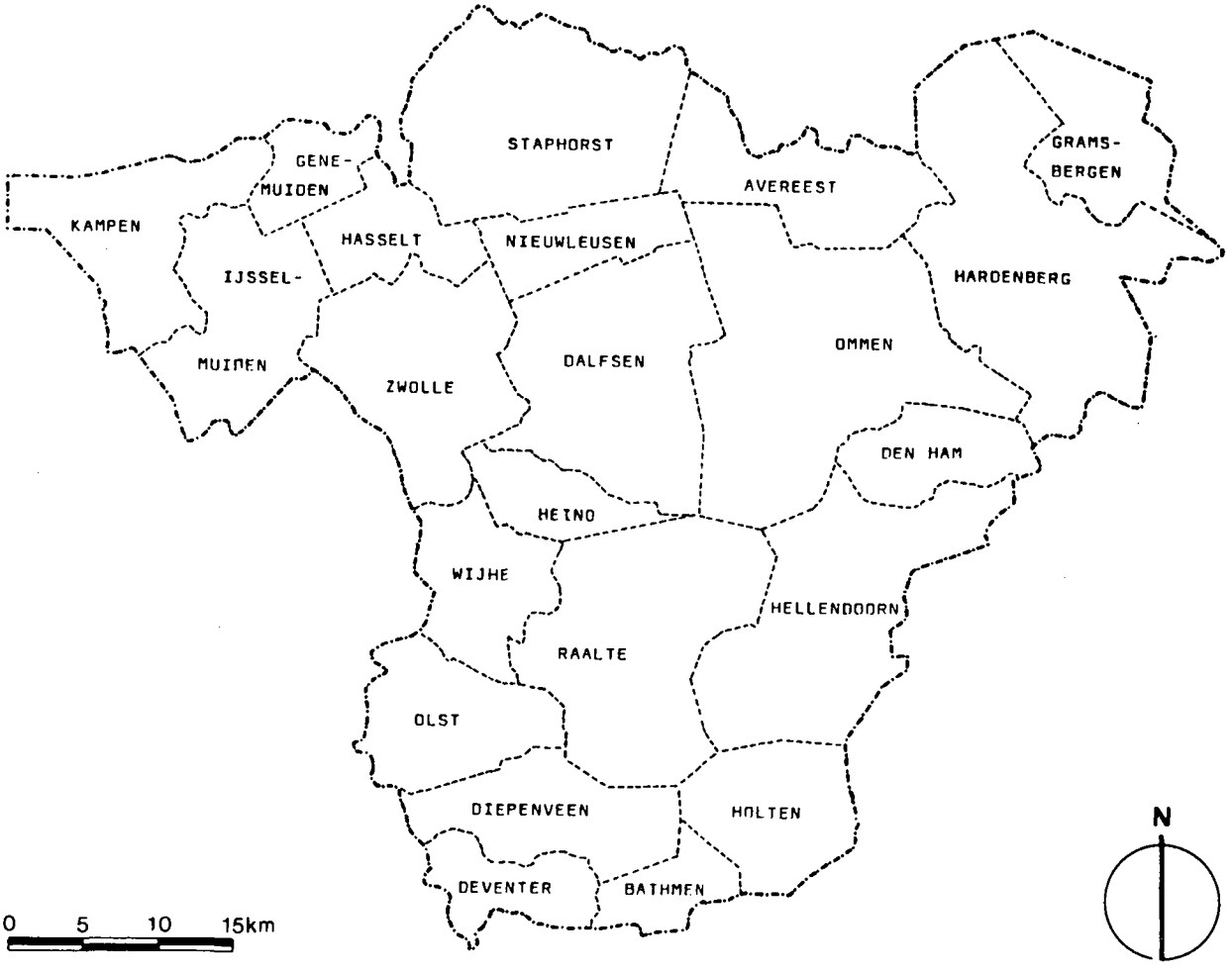

-·-·-·- Grenzen van Salland

------ Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

Tabel 1

OPPERVLAKTE, INWONERAANTAL, BEVOLKINGSDICHTHEID, WONINGVOORRAAD EN WONINGDICHTHEID VAN SALLAND PER 1 - 1 - 1987.

Gemeente	Oppervlakte (km2)			Inwoner-aantal	Bevol-kings-dicht heid 2)	Woning-voor-raad	Woning dicht-heid 2)
	Land	Water 1)	Totaal				
Avereest	73,70	0,53	74,23	14.199	193	4.772	65
Bathmen	27,64	0,24	27,88	5.129	186	1.677	61
Dalfsen	131,34	0,96	132,30	15.176	116	4.611	35
Den Ham	43,76	0,34	44,10	14.612	334	4.489	103
Deventer	35,08	1,74	36,82	65.423	1.865	26.128	745
Diepenveen	67,37	0,63	68,00	10.316	153	3.340	50
Genemuiden	28,00	1,80	29,80	7.294	261	2.209	79
Gramsbergen	58,03	0,75	58,78	6.028	104	1.866	32
Hardenberg	182,58	1,56	184,14	31.923	175	9.386	51
Hasselt	41,28	1,22	42,50	6.723	163	2.068	50
Heino	33,59	0,22	33,81	6.974	208	2.172	65
Hellendoorn	137,92	0,70	138,62	33.967	246	10.855	79
Holten	65,96	0,02	65,98	8.634	131	2.747	42
IJsselmuiden	79,42	3,48	82,90	12.727	160	3.772	47
Kampen	65,09	17,00	82,09	32.527	500	12.032	185
Nieuwleusen	39,27	0,28	39,55	8.200	209	2.547	65
Olst	60,29	2,52	62,81	8.979	149	3.042	50
Ommen	186,55	1,92	188,47	17.732	95	5.560	30
Raalte	138,25	0,42	138,67	26.251	190	8.110	59
Staphorst	135,47	1,10	136,57	13.308	98	3.687	27
Wijhe	54,29	1,40	55,69	7.242	133	2.303	42
Zwolle	96,11	5,07	101,18	89.348	930	33.813	352
Salland	1.780,99	43,90	1.824,67	442.712	249	103.960	58
Overijssel	3.417,81	78,61	3.339,20	1.003.915	301	349.702	105
Nederland	33.937,33	3.378,52	41.863,01	14.615.125	431	5.483.078	162

1) Binnenwater breder dan 6 meter. (Moerassen, rietlanden e.d. wordt tot land gerekend.)

2) Per km 2

Bron: CBS-statistieken, 1987.

2 Landschappelijke structuur

2.1 Geologie

De bodem van Salland is buitengewoon gevarieerd van samenstelling. Verschillende soorten zandgronden, rivierklei- en beekafzettingen, hoogveen en laagveen en de zware klei van de komgronden komen voor en hebben hun invloed uitgeoefend op het aanzien en grondgebruik van het gebied.

Afgezien van menselijk ingrijpen kreeg het landschap van Salland tijdens de geologische periode van de ijstijden, het zogenaamde Pleistoceen, grotendeels zijn definitieve vorm. In het Pleistoceen wisselden warme en koude perioden (respectievelijk interglacialen en glacialen genoemd) elkaar af. Tijdens de een na laatste ijstijd, het Saale- of Riss-glaciaal, bereikte het als een gigantische bulldozer vanuit het noorden oprukkende landijs ons land tot de lijn Haarlem-Nijmegen. Na het smelten van dit ijs bleven plaatselijk dikke pakketten keileem achter, met name daar waar dit ijs zich in de vorm van een gletsjertong een baan door de rivier- en beekdalen had gezocht. De grootste stuwwal van Nederland is die van de oostelijke Veluwe. Deze gestuwde massa vormt de westelijke dalwand van het tongbekken van de kolossale ijstong, die zich door het toenmalige IJsseldal heeft voortbewogen. De andere tot stuwwal opgeschoven dalwand wordt gevormd door de Sallandse heuvelrug, gelegen tussen Ommen en Markelo. Een kleinere stuwwal loopt van Den Ham, via Daarle en Hoge Hexel, naar Wierden. Het door het landijs meegevoerde keileem, dat als een nauwelijks

waterdoorlatende laag achterbleef, heeft in het verleden op vele plaatsen ernstige wateroverlast veroorzaakt.

Tijdens de laatste ijstijd, het Würm- of Weichsel-glaciaal, bereikte het opnieuw vanuit het noorden oprukkende ijs Nederland niet. De temperaturen waren in die tijd dermate laag, dat alle vegetatie verdween. Hierdoor konden de poolwinden vat krijgen op de losse bodemdeeltjes en ontstonden er zandverstuivingen. Grote delen van Salland werden bedolven onder een laag dekzand. De dekzandpakketten zijn achter de heuvels, waar de wind wegviel, meestal dikker dan ervoor.

Op het Pleistoceen volgde ongeveer 10.000 jaar geleden een warmere geologische periode, namelijk het Holoceen. In deze periode bevinden we ons nog steeds. Het zachter wordende klimaat zorgde er voor, dat de vegetatie weer de kans kreeg zich te ontwikkelen. Daar, waar het smeltwater niet weg kon als gevolg van de keileem in de ondergrond, ontstonden moerassen en venen. Uitgestrekte veengebieden, waaronder de reeds genoemde scheidingen tussen Salland en andere delen van Nederland, waren er het gevolg van. Grote complexen hoogveen ontstonden bij Dedemsvaart en De Krim. Van geringere omvang was het veen tussen Nijverdal en Wierden. Winning van turf en het direkt omzetten van veengronden in weidegronden hebben verreweg het grootste gedeelte van het veen doen verdwijnen.

Als enige rivier in Overijssel, heeft de IJssel op grote schaal rivierklei afgezet, bovenop de hier voorgenoemde geologische formaties. Direct aan het water werden de vruchtbare, wat grover van samenstelling zijnde, stroomruggronden afgezet; iets verder van de rivier verwijderd, in bijna stilstaand water, de minder vruchtbare komkleigronden. De oevers van kleinere rivieren als de Vecht en de Regge bestaan uit een mengsel van klei, zand en organisch materiaal.

Het gebied tussen het rivierkleilandschap en het zandlandschap vertoont elementen van beide. Grillige, in hoofdzaak oost-west verlopende, hogere delen wisselen af met laagten. De hoogste delen van de ruggen (voormalige rivierduinen) bestaan uit vrijwel zuiver zand. De laagten zijn door overstromingen van de IJssel met zware klei opgevuld en op de hellingen van de dekzandruggen is het zand omgewoeld en met klei vermengd. Op **kaart 5** zijn de verschillende aan de oppervlakte liggende grondsoorten afgebeeld.

Op **kaart 6** is het algemene karakter van het reliëf afgebeeld. Uit deze kaart blijkt duidelijk dat Salland van oost naar west langzaam maar zeker steeds minder ver boven N.A.P. ligt. Ten westen van Wijhe ligt Salland onder N.A.P. De genoemde geologische processen uit het Pleistoceen hebben samen met bewegingen in de aardkorst de algemene hellingshoek van het terrein verbrokkeld en voorzien van opvallende verhogingen in de vorm van stuwwallen en in het landschap nauwelijks zichtbare afwisselingen van hoge en lage delen, het

Kaart 5

GEOLOGIE EN GEOMORFOLOGIE

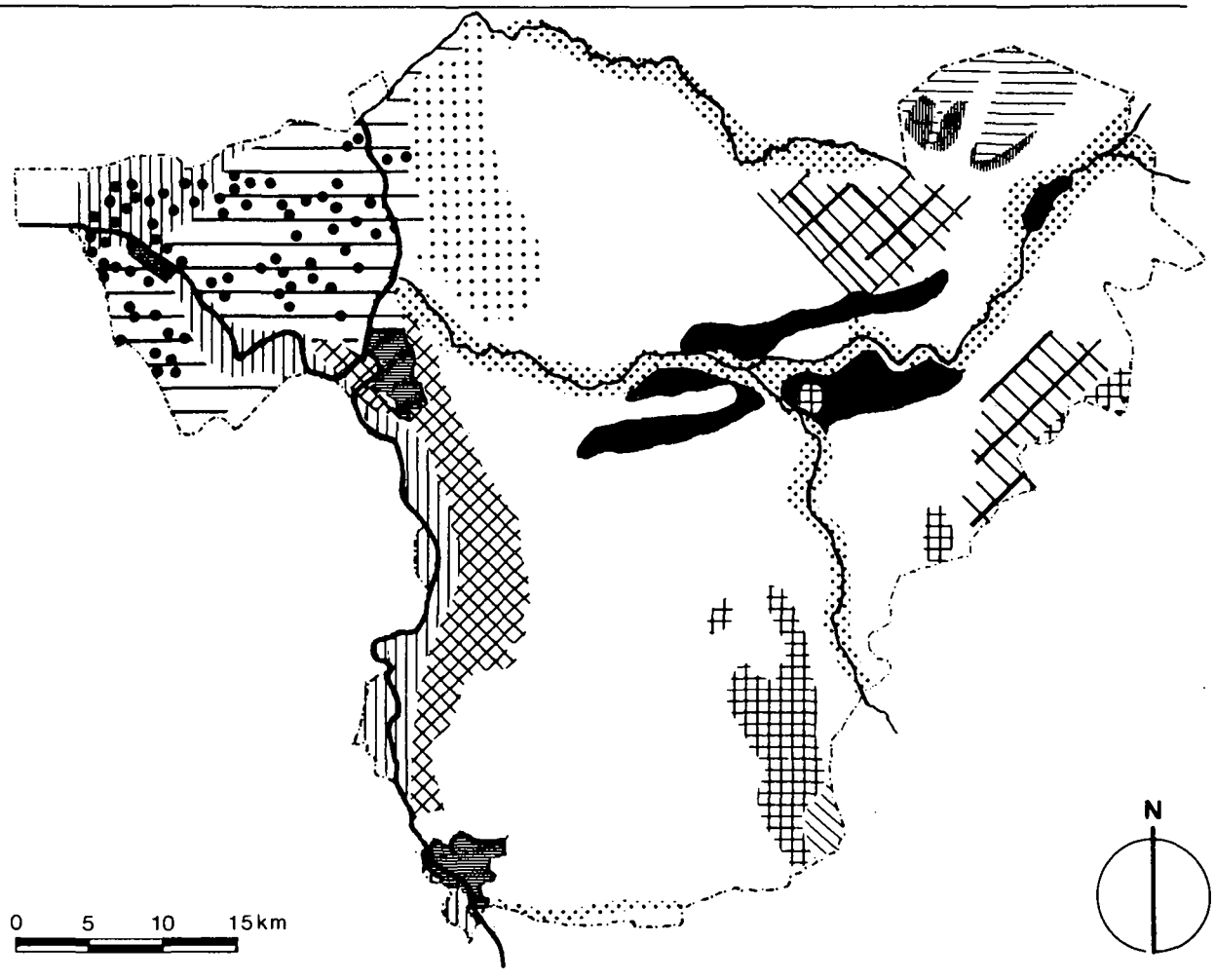

- Rivierafzettingen: stroomruggronden met plaatselijk grind. (Holoceen)
- Jongere kleien en zanden op veen. (Holoceen)
- Veen. (Holoceen)
- Rivierafzettingen: komkleien. (Holoceen)
- Zand, klei en veen in beekdalen. (Holoceen)
- Stuifzand. (Pleistoceen)
- Gestuwde afzettingen, keileem en oudere dekzanden. (Pleistoceen)
- Grondmorene keileem. (Pleistoceen)
- Gestuwde grondmorene. (Pleistoceen)
- Glaciale afzettingen, voornamelijk grind en zand. (Pleistoceen)
- Hoogveen op Pleistocene formaties. (Holoceen)
- Uitgeveende hoogvenen. (Holoceen)
- Dekzand met plaatselijk dekzandruggen. (Pleistoceen)
- Stedelijk gebied
- Terp

Bron: Atlas van Nederland, deel 13, Geologie, 1984, p.21.

Kaart 6

DE ALGEMENE HELLINGSHOEK VAN HET TERREIN

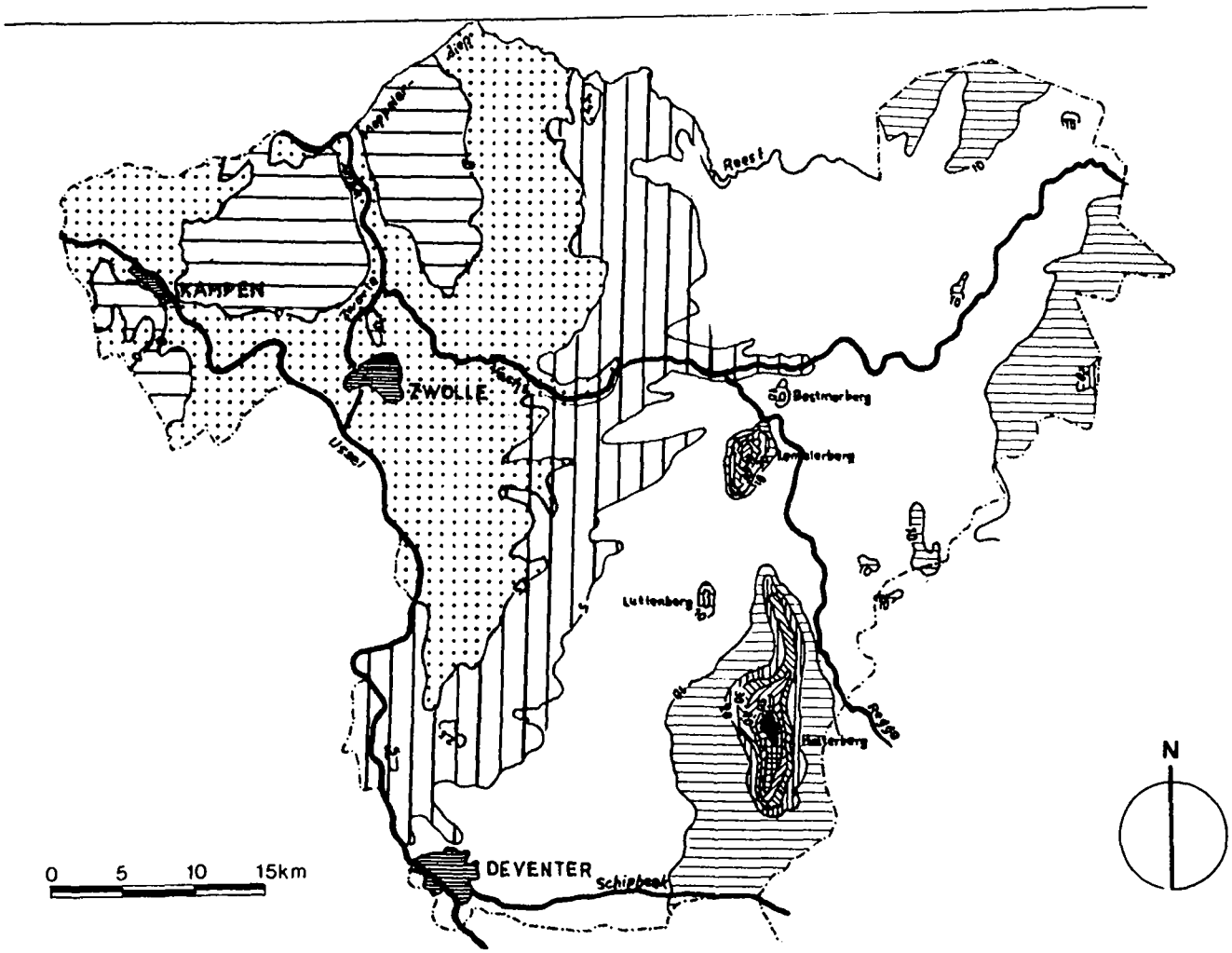

		>	60	m
	50	-	60	m
	40	-	50	m
	30	-	40	m
	20	-	30	m
	10	-	20	m
	5	-	10	m
	2,5	-	5	m
	0	-	2,5	m
	-2,5	-	0	m

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

zogenaamde micro-reliëf. Langzaam rijzend tussen Wijhe en de voet van de Sallandse Heuvelrug gaat het profiel van het landschap in de Hellendoornse Berg vrij steil omhoog. Daarna daalt het snel af naar het dal van de Regge en rijst eerst langzaam en daarna sneller omhoog naar de Tankenberg. Het noordelijke deel van Salland ligt over het algemeen wat lager dan het reeds genoemde gebied tussen Wijhe en Oldenzaal en heeft een duidelijk minder sterk reliëf.

Een zeer bijzondere vorm van reliëf komt voor op het Kampereiland. Door de mens zijn hier kleine huisterpen of belten (in de polder van Mastenbroek pollen genoemd) opgeworpen. Door de ligging van de bodem beneden N.A.P. waren terpen de enige mogelijkheid om zich te kunnen vestigen in het gebied van de klei-op-veengrond.

De geologische gesteldheid van de bodem in Salland heeft op verschillende manieren het gebruik van de grond bepaald. De dekzandkoppen en de lagere delen van de hellingen van de verschillende stuwwallen vormden de meest gunstige plaats om akkerbouw uit te oefenen. Ook op de oeverwallen langs de IJssel was akkerbouw zeer goed mogelijk. De lagere delen van Salland konden aanvankelijk slechts gebruikt worden voor weide- en hooilanden. De veengebieden voorzagen de mens van goedkope brandstof.

Zowel voor als na het Pleistoceen werden door de IJssel, de Vecht en de Regge, die in die tijd een enorme omvang hadden, plaatselijk dikke lagen grof zand en grind afgezet. Bij Zwolle en Sibculo -en tot voor kort ook op kleine schaal op de Scharlebelt in de gemeente Hellendoorn- wordt en werd het grove zand gewonnen ten behoeve van de mortelfabricage en wegenbouw. In de verschillende delen van de stuwwallen bevinden zich plaatselijk dikke, verbrokkelde lagen grind en grof zand.

Bijzonder in de uiterwaarden van de IJssel en ook wel in de beekdalen is de aanwezigheid van een laag moerasijzererts of ijzeroer. IJzeroer ontstaat doordat het water vanuit de hoger gelegen zandgronden ijzerdeeltjes meevoert, die zich op de uiterwaarden en oevers afzetten. Het moerasijzererts werd gebruikt als bouwmateriaal, verhardingsmateriaal voor wegen en als grondstof voor de ijzerindustrie. Al geruime tijd worden de ijzeroerbanken niet meer geëxploiteerd.
De door de IJssel aangevoerde klei op de uiterwaarden heeft als basis gediend voor de baksteenfabrikage. Hieraan herinneren de tichelgaten en de overblijfselen van enkele steenfabrieken.

2.2 Bodemgesteldheid en landschap
Aanvankelijk was het de natuur die de bodemvormende processen stuurde. Toen de mens overging van jagen en verzamelen op de sedentaire landbouw, werd de vorming van de verschillende bodemtypen bepaald door een wisselwerking tussen mens en natuur. Hierdoor ontstonden de cultuurlandschappen zoals het essenlandschap in de oude landbouwgebieden, het ontginningslandschap in de

voormalige veen- en heidegebieden, het kleilandschap langs rivieren en beken en het huidige stuwwallenlandschap.

Het grootste gedeelte van Salland wordt ingenomen door verschillende soorten zandbodems. Deze variëren van onvruchtbare stuifzanden tot zeer vruchtbare enkeerdgronden en beekdalgronden langs de Regge en de Vecht. Op de stuifzandgronden heeft de mens na 1800 steeds meer gebruiksbos aangeplant, dat tevens moest dienen om zandverstuivingen te voorkomen. Het grootste deel van de zandgronden bestaat echter uit een mengeling van laag-, middelhoog- en hooggelegen bodemsoorten.

In het uitgestrekte zandgrondengebied van Oost-Salland liggen wat oppervlakte betreft de grootste gemeenten. Deze in vroegere tijd onvruchtbare gronden waren er de oorzaak van dat de markegenoten over grote oppervlakten grond moesten beschikken om een bestaan te kunnen vinden. Hogere bestuurlijke eenheden zoals de schoutambten en later de gemeenten hadden voor een rendabel bestaan een zeker minimum aantal inwoners nodig, wat op de armere zandgronden leidde tot grote schoutambten c.q. gemeenten.

Op de grens tussen Salland en Twente liggen in het grensgebied van Hardenberg, Den Ham en Vriezenveen uitgestrekte oppervlakten oudere en jongere dalgronden. Ook in het oostelijke gedeelte van Avereest komen deze gronden voor.

Niet verveende laagveengronden komen in grotere oppervlakten voor in het noordwesten van Salland, voornamelijk in de gemeenten Staphorst, Nieuwleusen en Hasselt.

Hoogveengronden komen niet meer in grote uitgestrektheden voor. Het Huurenerveld en het Notterveen in de gemeente Hellendoorn op de grens met Wierden en de Engbertsdijkvenen in het uiterste zuidoosten van de de gemeente Hardenberg vormen de grotere restanten van het eertijds uitgestrekte hoogveengebied, dat zich bevond tussen Coevorden en Almelo.

In het westelijke gedeelte van Salland, ruwweg ten westen van het Zwarte Water zijn door de voormalige Zuiderzee grote oppervlakten verschillende soorten zeeklei afgezet.

Midden in het rivier- en zeekleigebied ligt de polder Mastenbroek. Door vroege inpoldering is in dit gebied geen dikke laag klei op het veen afgezet. De ligging van de verschillende bodemtypen toont **kaart 7**.

Alleen langs de IJssel zijn rivierkleigronden afgezet. Dicht langs de rivier liggen de lichtere en voor de akkerbouw zo geschikte stroomruggronden. Verder van de rivier verwijderd zijn in bijna stilstaand water de zware komkleien afgezet. Deze lenen zich in principe alleen voor veeteelt; tenzij ze kunstmatig vruchtbaar worden gemaakt.

2.3 Bodembeheer en ontginningen

2.3.1 Sociale aspecten

Op de vruchtbare, hoger gelegen

Kaart 7

BODEMGESTELDHEID

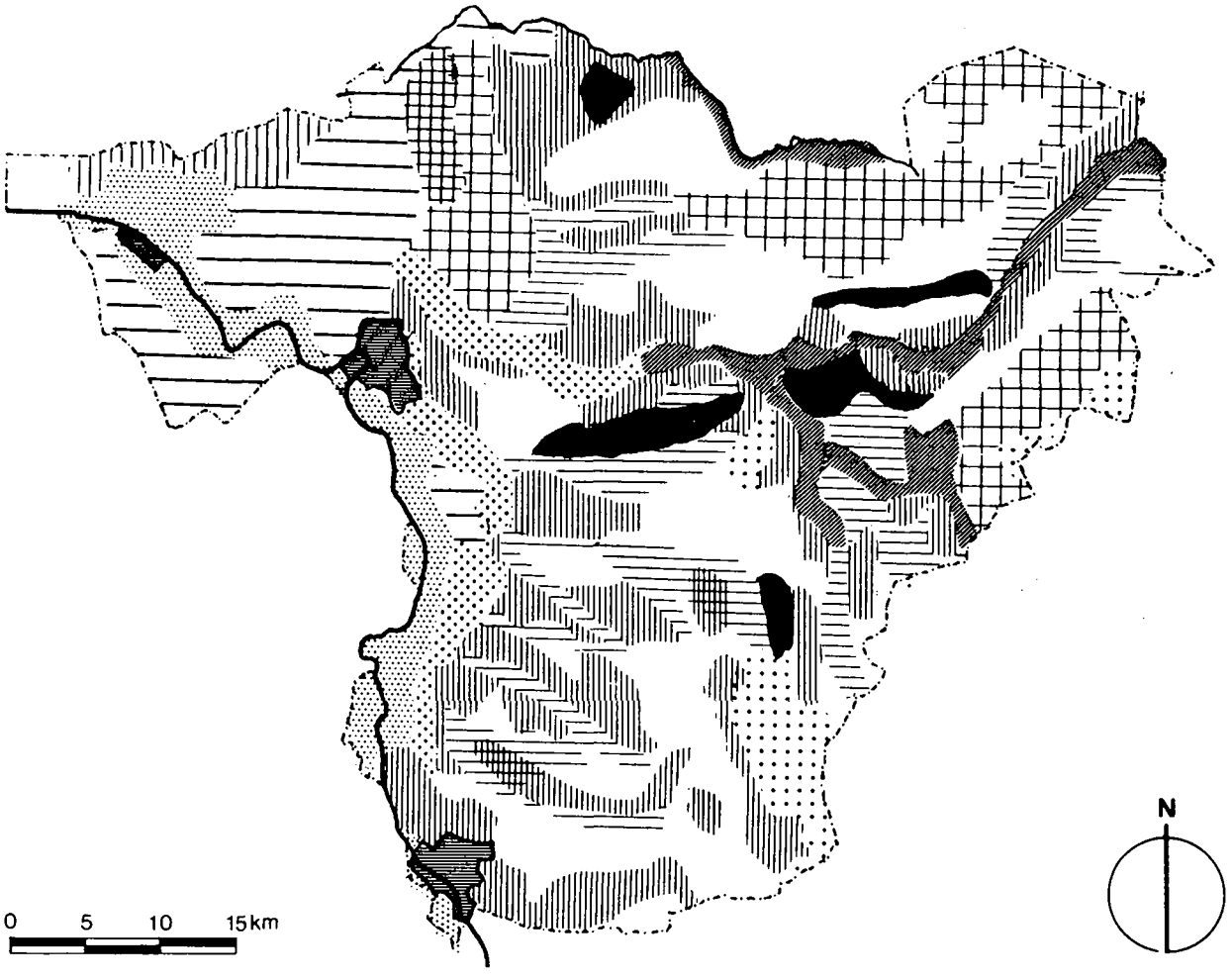

- Ooivaaggronden en poldervaaggronden
- Kalkarme poldervaaggronden
- Kalkrijke poldervaaggronden
- Madeveengronden, vlierveengronden en moerige eerdgronden
- Vlierveengronden
- Waardveengronden, weideveengronden en drechtvaaggronden
- Meerveen- en andere veengronden en moerige podzol- en podzolgronden
- Haarpodzolgronden
- Veldpodzolgronden, gooreerdgronden en moerige podzolgronden
- Beekeerdgronden en moerige eerdgronden
- Enkeerdgronden, laarpodzolgronden en loopodzolgronden
- Duinvaaggronden
- Stedelijk gebied

Bron: Atlas van Nederland, deel 14, Bodem, 1984, p.14.

gronden langs de Sallandse rivieren is veel land in handen geweest van grootgrondbezitters. Sinds de Franse tijd (1810) zijn de feodale verhoudingen met het daarbij behorende leenstelsel en de horigheid grotendeels verdwenen.

De Sallandse grootgrondbezitters, veelal van adelijke afkomst, maakten hun kapitaal nauwelijks produktief. In tegenstelling tot de Twentse textielbaronnen investeerden zij niet in industrieën en/of handelsondernemingen en evenmin in de landbouw. Hoogstens besteedden zij geld aan ontginning, ontwatering en bebossing van hun eigen grond. Nog steeds is in Salland het percentage grootgrondbezit hoog. De vele kastelen, landhuizen en buitens met de daarmee verbonden parken en lanen getuigen van een eeuwenlange traditie.

Naast de grootgrondbezitters waren er op het Overijsselse platteland twee andere belangengroepen, de gewaarde boeren en de keuters. De gewaarde boeren hadden een klein gemengd bedrijf bestaande uit een boerderij, enkele schuren, akkerland, een moestuin en het zo belangrijke weiderecht op de woeste gronden. Het bedrijf bood de boer een bestaan, maar gelegenheid tot kapitaalvorming had hij nauwelijks. De keuters of ongewaarden hadden illegaal of half-legaal een bedrijfje opgebouwd op de onverdeelde woeste gronden. In de loop van de tijd verwierven ze vaak bepaalde rechten in de marke-organisatie.

Het Sallandse platteland bestond grotendeels uit het kleinbedrijf. Nog rond de eeuwwisseling had tweederde van de landgebruikers een eigen bedrijfje.
Landarbeiders, zoals die elders in ons land bij de boeren in dienst waren, kwamen in Salland -met uitzondering van de veenkoloniën- in de eerste helft van de 19e eeuw niet of nauwelijks voor. Met het op grote schaal ontginnen van het land kwam een klasse van landarbeiders en knechten op. In 1860 behoorde 12% van de bevolking tot deze groep, die steeds meer verpauperde. Hetzelfde gold in het begin van de 19e eeuw voor het proletariaat in de IJsselsteden.
In 1850 leefde daar 14% van de bevolking van de bedeling, aangezien de werkloosheid groot was. Langzamerhand begonnen de middenstand en de gegoede burgerij de armoede als een probleem te ervaren: de bedeling kostte steeds grotere sommen geld, criminaliteit nam hand over hand toe en de moraal van het volk daalde zienderogen. Ook het platteland kreeg hiervan steeds meer te lijden. Iedere morgen zwermden bedelaars de stadspoorten uit om bij de boeren hun kostje op te scharrelen. Inrichtingen als de Ommerschans waren hierop het antwoord. Oorspronkelijk bedoeld als bewaar- en verbeteringsoord voor bedelaars werd het in 1819 ingerichte complex gedeeltelijk gebruikt als strafkolonie voor "luie en onordentelijke" kolonisten.

Als remedie tegen de heersende malaise zag de gegoede burgerij, verenigd in de "Overijsselsche Vereniging tot ontwikkeling van de Provinciale Welvaart", het stimuleren van de economie. De

infrastructuur zou verbeterd moeten worden hetgeen een stimulans zou betekenen voor de handel. Daarnaast zouden ontginningen en ontwateringen op grote schaal uitgestrekte niet-produktieve gronden produktief kunnen maken.

2.3.2 Ontginningen

Om twee redenen is de Sallandse bodem eeuwenlang nauwelijks produktief geweest. Niet alleen waren de uitgestrekte zandgronden van nature weinig vruchtbaar, maar bovendien is men lange tijd niet in staat geweest het waterpeil in het gebied te beheersen. Zandverstuivingen, heidevelden en veenmoerassen bepaalden daardoor het gezicht van een groot deel van het Sallandse grondgebied.

Tot aan het begin van deze eeuw breidde zich de oppervlakte cultuurgrond slechts zeer geleidelijk uit. Door de relatief geringe bevolkingsdichtheid was er weinig behoefte aan uitbreiding van landbouwgrond. Een tweede oorzaak lag in het boerenbedrijf zelf. Ontginning van de woeste gronden werd in sterke mate belemmerd door een tekort aan natuurlijke meststoffen, terwijl de kunstmest toen nog praktisch geen rol speelde. Ter aanvulling van de in het bestaande landbouwbedrijf verkregen organische mest kocht de boer, indien de middelen hem dat toelieten, compostmest uit de grote steden Zwolle, Deventer en Kampen. Daarnaast werden op vele boerderijen heideplaggen gestoken in de gemeenschappelijke woeste gronden. Deze plaggen werden in de potstal, waarin het vee vrij rondliep, vermengd met dierlijke mest. Op deze wijze was het mogelijk om in de bestaande behoefte te voorzien. De derde oorzaak van de geringe uitbreiding van de cultuurgrond was dat het noordelijke deel van Salland uit militaire overwegingen lange tijd woest is gelaten. Het veengebied tussen Hasselt en Coevorden werd uit militaire overwegingen als een welkome aanvulling op de noodzakelijk geachte verdedigingswerken gezien. De vestingwerken "Ommerschans" en "Bisschopsschans" in respectievelijk de gemeenten Ommen en Staphorst maakten deel uit van de natuurlijke verdedigingslinie tussen Overijssel en Drenthe. Naast de genoemde oorzaken was ook het ontbreken van goede wegen niet bepaald bevordelijk voor het op grote schaal ontginnen van woeste gebieden. Het grootste deel van Salland was moeilijk toegankelijk.

Geleidelijk aan werden in de 19e eeuw de omstandigheden geschapen, die het ontginnen van de woeste gronden sterk bevorderden. Vooral rond de eeuwwisseling werd op vrij grote schaal tot ontginning overgegaan. De ommekeer in de mestvoorziening kwam door de introductie van de kunstmest. Bovendien had de landbouwcrisis van de laatste decennia plaats gemaakt voor een periode van geleidelijke opleving. Er werden weer initiatieven genomen om cultuurgronden uit te breiden en te verbeteren. Tussen 1837 en 1860 heeft de ontbinding van de marke -en daarmee samenhangend de verdeling van de woeste gronden- de ontginning ook sterk gestimuleerd.

Vanaf het einde van de 19e eeuw

dateren voornamelijk de ontginningen van de veenkoloniën. Hierdoor veranderde in de noordoosthoek van Salland zowel het landschap als het economische beeld radicaal. Ook werden vele kleine terreinen tussen de bestaande cultuurgronden ontgonnen. Hier ontstonden de vele zogenaamde kampontginningen. De heersende erfrechttraditie, het zogenaamde "Anerberecht", heeft het ontstaan van deze veelal kleine bedrijven mede in de hand gewerkt. Op alleenstaande hoeven bleven de kinderen, zowel getrouwd als ongetrouwd, vaak bijeen. De oudste zoon werd beheerder van het bedrijf. De jongere zoons hadden de keus tussen het op de boerderij van hun broer meewerken of in het woeste gebied een stukje grond bemachtigen om dat als keuter of ongewaarde boer te ontginnen. De laatste mogelijkheid deed het aantal zelfstandige bedrijfjes sterk toenemen.

Met het uit de weg ruimen van de belemmeringen veranderde -wat de landbouw betreft- het grondgebruik in Salland in hoog tempo. In 1850 was het gebied ten oosten van de Regge nog nauwelijks bewoond. Alleen de vruchtbare gronden langs de IJssel, de Vecht, de Dedemsvaart en rond de Ommerschans waren al vroeg in cultuur gebracht. In 1809 begon de aanleg van de Dedemsvaart voor de ontsluiting van het veengebied tussen Hasselt en Gramsbergen op initiatief van mr. W.J. Baron van Dedem. Het zou tot 1854 duren voordat het kanaal geheel gereed was. Ook vanuit de bedelaarskolonie De Ommerschans, opgericht door de Overijsselse Maatschappij van Weldadigheid, werd een aanzienlijk gebied ontgonnen. Beide ontginningen vonden plaats op particulier initiatief.

De jongere ontginningen in de zogenaamde veenkoloniale gebieden van Avereest, de Krim en Vroomshoop waren gebaseerd op het gebruik van kunstmest. Hier werd de ontginning veelal verricht door zich in die streken vestigende pioniers of kolonisten uit (vooral) Groningen. Op de dalgronden, die ontstonden door het mengen van de zandige ondergrond met de bovenste laag van het afgegraven veen (het turfstrooisel of bonksel) vestigden zij hun akkerbouwbedrijven.

Op de zandgronden geschiedde het in cultuur brengen over het algemeen door de plaatselijk geboren en getogen boeren ter uitbreiding van hun bedrijven. Het betrof hier de zogenaamde kampontginningen. De hoeveelheid grond, die voor akkerbouw geschikt gemaakt kon worden was direct afhankelijk van de beschikbare hoeveelheid mest.

In de periode 1800-1870 zijn vooral door grootgrondbezitters bossen aangeplant. Hierdoor wilden zij het onvruchtbare zand vasthouden en langzamerhand van een laag humus voorzien. Was die laag eenmaal aanwezig, dan werd het bos gekapt. Deze vorm van ontginning werd sterk gestimuleerd door een wet uit het begin van de eeuw. Deze voorzag in belastingverlaging voor beboste gronden. Een zeer bijzondere vorm van bodembeheer werd vroeger aangetroffen op de hellingen van

de stuwwallen, bijvoorbeeld in Hellendoorn. Om te voorkomen, dat het in het voor- en najaar van de kale hellingen afstromende water de op de flanken van de stuwwal gelegen essen met een vernietigende laag zand zou bedekken, werden er op de hellingen dijken opgeworpen.

Vervening gebeurde volgens een beproefde methode. Dwars op het hoofdkanaal, in Salland de Dedemsvaart en het Overijssels Kanaal werden dwarskanalen of wijken gegraven. Deze kanalen waren bedoeld om het veen te ontwateren en dienden voor het vervoer van turf en bouwmaterialen. Op de kruising van land- en waterwegen zijn in de veenkoloniën café's, herbergen en in sommige gevallen nieuwe nederzettingen ontstaan. Voorbeelden van dergelijke nieuwe dorpen zijn Nieuwleusen-Noord (het vroegere Den Hulst), Daarlerveen, De Krim en Vroomshoop. De laatste twee zijn door de genoemde Groninger kolonisten tot echte akkerbouwdorpen gemaakt.

De initiatiefnemer tot het ontginnen van de venen was de vervener. Het winnen van de turf moet een lucratieve onderneming zijn geweest, getuige het feit, dat er in 1857 bij Vroomshoop negen verveners actief waren en zes jaar later al zo'n 20. In 1862 liet de eerste grote vervener in dit gebied, Salomonson, voor zijn arbeiders woningen bouwen. Dit initiatief vond weinig navolging. Omstreeks 1900 waren er rond Vroomshoop nog 139 plaggenhutten. Voor zichzelf bouwden de verveners villa's, waarvan er langs de Dedemsvaart nog vele te vinden zijn.

Voor de Eerste Wereldoorlog was ontginning nauwelijks lonend, omdat de prijzen van de landbouwprodukten laag waren. Toch bestond er -onder meer door een grote bevolkingsaanwas- behoefte aan meer cultuurgrond. Daarom ondersteunde de regering de ontginning door op voordelige voorwaarden kredieten beschikbaar te stellen voor het stichten van boerderijen op woeste gronden. Daarnaast kwam in verband met de grote werkloosheid in de jaren twintig een andere vorm van steunverlening op. Werkloze arbeiders werden in het kader van de werkverschaffing te werk gesteld bij ontwaterings- en ontginningswerkzaamheden.

Voor de ontginningswerkzaamheden heeft men in verschillende delen van Nederland maatschappijen opgericht, die het recht hadden om voor ontginning in aanmerking komende gronden te onteigenen. Salland viel onder het werkgebied van de N.V. Ontginningsmaatschappij Overijssel. In 1926 is deze maatschappij met haar werkzaamheden begonnen met een terrein van 270 ha in de Oude Maten in het waterschap Hasselt en Zwartsluis. Om een geschikte ontginningsboerderij te kunnen bouwen, schreven deze maatschappijen herhaaldelijk prijsvragen uit.

Als gevolg van de vele grote en kleine ontginningen is het areaal woeste grond in Salland tussen 1850 en 1940 sterk afgenomen. Slechts enkele delen van de eertijds uitgestrekte woeste

gebieden waren in 1940 nog niet in cultuur gebracht. Het betreft hier voornamelijk restanten van de uitgestrekte veen- en heidegebieden tussen Hasselt en Gramsbergen. Vergelijking van de **kaarten 8** en **9** toont de afname van het oppervlak woeste gronden. Samengevat hebben natuur en mens gezorgd voor het ontstaan van een vijftal landschapstypen in Salland. Dit zijn:
-het terpenlandschap, voornamelijk op het Kampereiland;
-het esdorpenlandschap met de velden, de essen en de groengronden, bijvoorbeeld dat van Hellendoorn, Den Ham en Daarle;
-het hoevenlandschap, dat bijna even oud is als het esdorpenlandschap en overal in Salland voorkomt;
-het slagenlandschap, zoals dat in (afgezwakte vorm) voorkomt in Rouveen en Staphorst; en
-het veenkoloniale landschap, bijvoorbeeld dat van Daarlerveen.

2.4 Waterbeheersing
In deze paragraaf zal worden ingegaan op het functioneren van een waterhuishouding die onder meer is gericht op het beschermen van het land tegen overstromingen en de ontginning van gebieden.

Dat men in het geval van ontginnen, in de betekenis van het aansnijden, openleggen van veengebieden moest zorgen voor een goede systematische afwatering, was voor de verveners een duidelijke zaak. Zonder een goede afwatering werd het steken van turf vrijwel onmogelijk, evenals het transport van het "bruine goud". Maar niet minder belangrijk was de ontwatering voor het ontginnen van onvruchtbare grond.

Terwijl het areaal cultuurgrond door de ontginningen gestaag toenam, was in deze bijbehorende stelselmatige ontwatering van het gebied niet of nauwelijks voorzien. Nieuwe cultuurgrond was daarom vaak extensief in gebruik.

Salland heeft door de eeuwen heen veel van wateroverlast te lijden gehad. De uitgestrekte keileemlaag onder het dekzand nam het regenwater slecht op, terwijl de afwatering via Vecht, Regge en vooral de IJssel te wensen overliet. Na de bedijking van de IJssel in de late Middeleeuwen waren de uiterwaarden en de rivier zelf door aanslibbing steeds hoger komen te liggen. Het wat lager gelegen, aangrenzende gebied van de natte, zware komkleigronden kon als gevolg daarvan steeds moeilijker op de IJssel afwateren. Daarom werd al in de Middeleeuwen begonnen met het parallel aan de IJssel graven van de Sallandse Weteringen. Deze loosden het overtollige water in de Vecht en in het Zwarte Water.

In Overijssel berustte de zorg voor waterkering en de afwatering oorspronkelijk bij de marken. Pas als de marke het niet meer aankon, kwam het hoger gezag in het geweer. Zo ontstonden in de 14e eeuw de zogenaamde dijkrechten, de voorlopers van de waterschappen zoals wij die nu kennen. Het meest bekende voorbeeld in Overijssel is het dijkrecht van Salland, dat in 1308 in een vergadering van bisschop Guy van Henegouwen met de Overijsselse afgevaardigden van ridderschap en steden op de Spoolderberg bij Zwolle werd uitgevaardigd. Dit oude dijkrecht van Salland heeft als richtsnoer

Kaart 8

WOESTE GRONDEN IN 1850

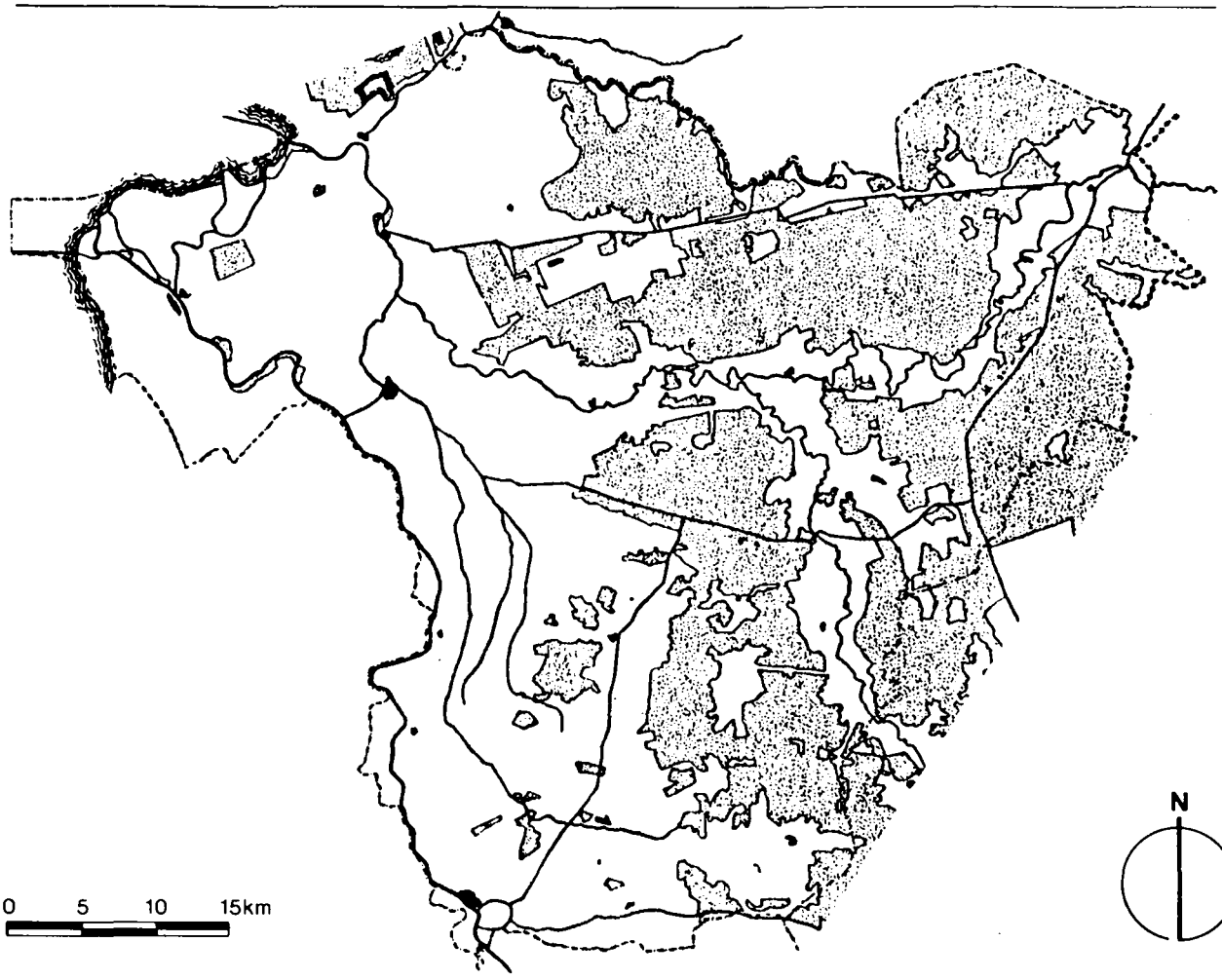

Woeste gronden

Bron: Overijssel, aspecten en perspectieven, 1951, p.279.

Kaart 9

WOESTE GRONDEN IN 1948

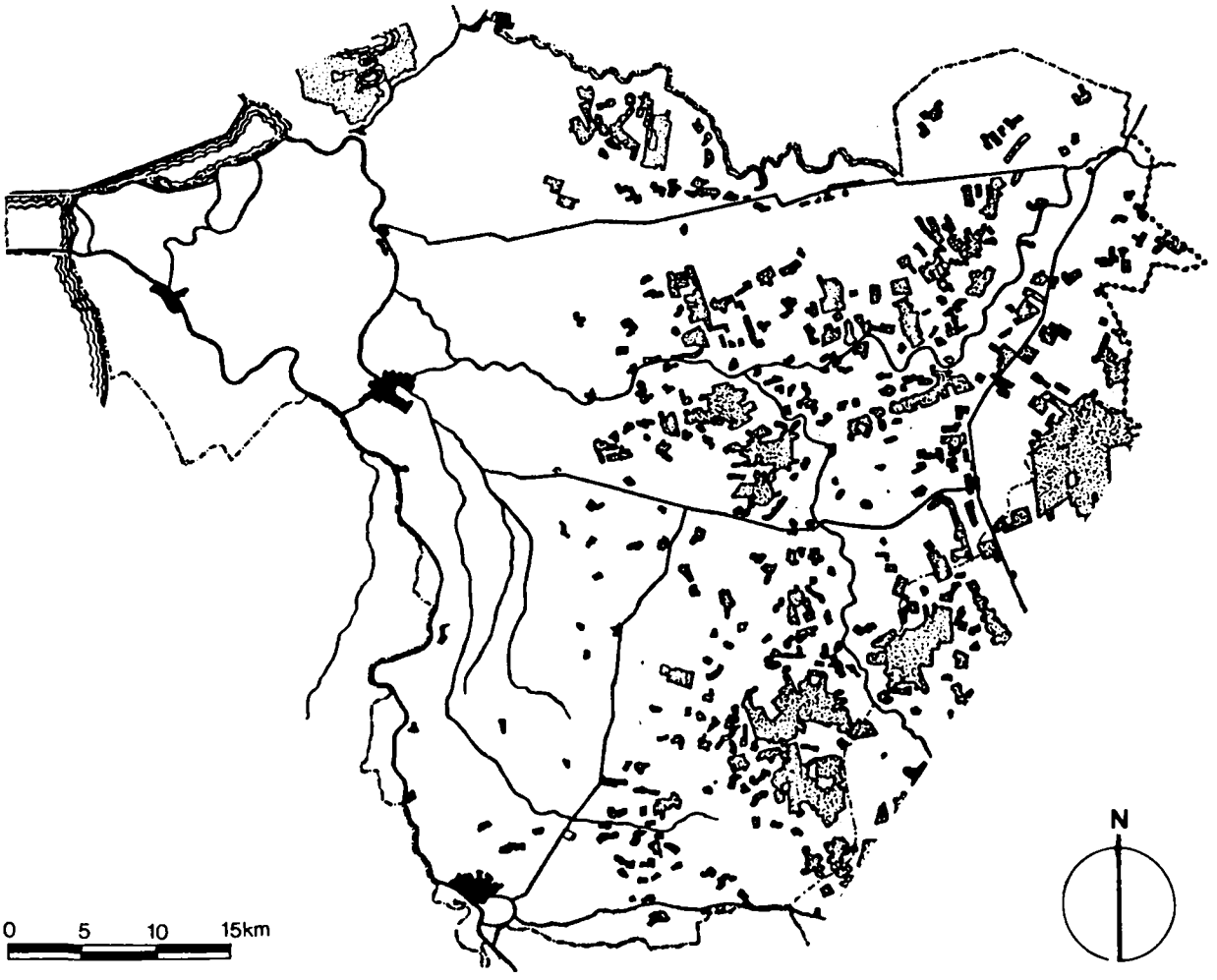

Woeste gronden

Bron: Overijssel, aspecten en perspectieven, 1951, p.279.

gediend voor andere Overijsselse waterschapsorganisaties in het bedijkte rivierengebied; bijvoorbeeld voor Vollenhove (omstreeks 1360), Mastenbroek (1390), Zalk (1431) en Kuinder (1583). In het algemeen bevatten de dijkrechten voorschriften over het dijkbestuur, het onderhoud van de dijken en het toezicht daarop.

Ten tijde van de Republiek oefenden de souvereine staten het hoogste gezag over de dijkrechten of waterschappen uit. Na de Franse tijd (1795-1811) werd er een scheiding tot stand gebracht tussen gemeente- en waterschapsbestuur. De waterschappen kregen een eigen belastinggebied toebedeeld. Daarnaast werd het waterschapswezen sterk uitgebreid en verbeterd. Hierbij hebben in de eerste helft van de 20e eeuw twee factoren een belangrijke rol gespeeld. In de eerste plaats konden de waterlopen de toenemende hoeveelheid water uit de zojuist ontgonnen gebieden stroomopwaarts niet langer verwerken. De tweede factor werd gevormd door de zeer ernstige overstromingen, die zich van tijd tot tijd voordeden in de lagere delen van Salland. Vooral de watersnoodramp van 1825, toen als gevolg van zware stormen en overvloedige regenval vele dijken in Noordwest-Overijssel het begaven en grote delen in het westen van Overijssel onder water kwamen te staan, deed de behoefte aan een krachtiger waterschapsbestel sterk toenemen. Door bemoeiingen van de gouverneur J.H. graaf van Rechteren kon spoedig in de behoefte aan een goed functionerend waterbeheersingsbestel, althans wat het dijkbeheer betrof, worden voorzien. In 1835 werd een provinciaal dijkregelement vastgesteld, waarbij de bedijkte delen van Overijssel ingedeeld werden in negen dijkdistricten (waterschappen), te weten: Vollenhove; Hasselt en Zwartsluis; Noorder Vechtdijken; Mastenbroek; Zwarte Waters- en Vechtdijken; Zuider Vechtdijken; Zalland; Zalk; Kamperveen. **Kaart 10** toont de werkgebieden van de genoemde dijkdistricten.

De meeste dijkdistricten hadden als enig doel de bescherming van het land tegen het buitenwater. De afzonderlijke polders (zelfstandige waterschappen), die langzamerhand binnen de dijkdistricten waren ontstaan, deden weliswaar het nodige om de afwatering te verbeteren, maar hun gebied was klein in vergelijking tot de uitgestrekte gebieden waar ook na 1825 nog geregeld veel overlast werd ondervonden. Dit was vooral in Oost-Salland het geval. Waterschappen ontbraken daar geheel, terwijl de ontbinding van de marken de situatie eerder slechter dan beter maakte. Naar aanleiding van een regen van gelijkluidende klachten over de wateroverlast gaven Provinciale Staten in 1845 W. Staring en T.J. Stieltjes opdracht tot het maken van een rapport over de waterstaatkundige toestand in de gehele provincie. De twee onderzoekers concludeerden dat de bestaande rivieren en kanalen ingrijpende verbeteringen behoefden. De afwatering zou mede via de scheepvaartkanalen kunnen gebeuren. Om dit te bewerkstelligen moesten in heel

Kaart 10

DE NEGEN VOORMALIGE DIJKDISTRICTEN IN OVERIJSSEL

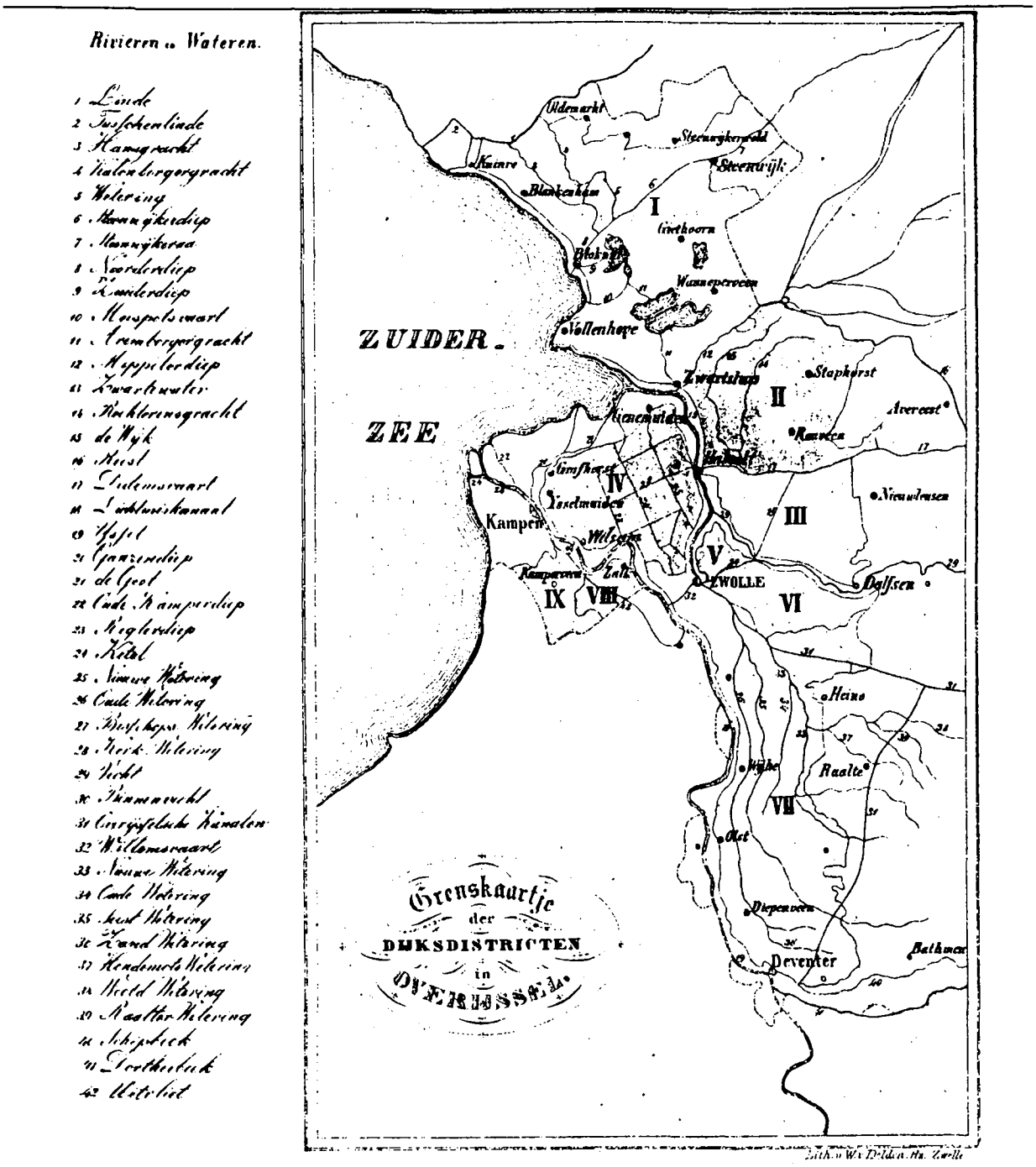

I Vollenhove
II Hasselt en Zwartsluis
III Noorder-Vechtdijken
IV Mastenbroek
V Zwartewaters en Vechtdijken
VI Zuider-Vechtdijken
VII Salland
VIII Salk
IX Kamperveen

Bron: Waterstaat in Overijssel, 1983, p.25.

Overijssel waterschappen worden opgericht. Al in 1849 werd in beginsel besloten tot het oprichten van de, door de commissie die met de bestudering van het rapport van Stieltjes en Staring belast was, voorgestelde waterschappen. Het zou echter tot de jaren tachtig duren voordat er daadwerkelijk een aanvang werd gemaakt met de oprichting van een groot aantal waterschappen. Voorbeelden zijn het waterschap De Schipbeek, opgericht in 1881 en het waterschap De Regge, opgericht in 1884. Tot oprichting van een waterschap voor het gebied van de Vecht zou het niet komen.

Hoewel in 1880 een commissie werd ingesteld die de oprichting van een waterschap De Vecht zou moeten voorbereiden, bleek al gauw dat dit op grote bezwaren zou stuiten. Men vreesde, dat de verbetering van de Vecht te grote offers van een dergelijk waterschap zou vragen. Uiteindelijk bleef de rivier onder beheer van het Rijk. Wel werden er in de jaren tachtig van de vorige eeuw (en ook daarna) aan de bovenloop van de Vecht enkele kleine waterschappen opgericht.

De sterke verbrokkeling van het waterschapsbestel was niet de meest efficiënte beheersvorm. Voor de Tweede Wereldoorlog was er daarom in ons land een proces van concentratie van waterschappen op gang gekomen. Hierbij werden kleinere waterschappen samengevoegd tot grotere eenheden of aan bestaande grotere waterschappen toegevoegd. Dit concentratieproces werd aanmerkelijk versneld als gevolg van de watersnoodramp van 1953.

Andere oorzaken van de waterschapsconcentratie waren de steeds hogere eisen, die de intensiever wordende agrarische bedrijfsvoering ging stellen aan de waterhuishouding en de toename van de bebouwde oppervlakte. Verder speelde de waterverontreiniging een belangrijke rol. Het proces van schaalvergroting van de Overijsselse waterschappen begon in 1952 toen het waterschap Salland werd uitgebreid met het gebied van de Sallandse Weteringen. Deze en de overige veranderingen in de ruimtelijke situatie van het waterschapsbestel in Salland komen duidelijk tot uitdrukking door het vergelijken van **kaart 11** met **kaart 12.**

Ondanks de vele goede redenen voor het voeren van de strijd tegen de wateroverlast werd het water niet louter als vijand beschouwd. Tot ver in de 20e eeuw zijn wintervloeden met opzet in stand gehouden. Het zich terugtrekkende water liet op de uiterwaarden en op de overige overspoelde gronden vruchtbare slib achter, terwijl ook de watervogels het land bemestten. Zomerinundaties werden echter als ongewenst beschouwd, vanwege de schade die de gewassen ervan ondervonden. Pas rond 1920 is men er in Salland in geslaagd de rivieren in de zomer binnen hun bedding te houden.

Onder toezicht van het Rijk werd in de periode 1896-1907 de zeer verwaarloosde Vecht tussen Dalfsen en Duitsland verbeterd. Conform de wensen in die tijd streefde men er naar de zomerinundaties te voorkomen, maar de wintervloeden te behouden. Ter verbetering van

Kaart 11

DE WATERSCHAPPEN VOOR DE CONCENTRATIE

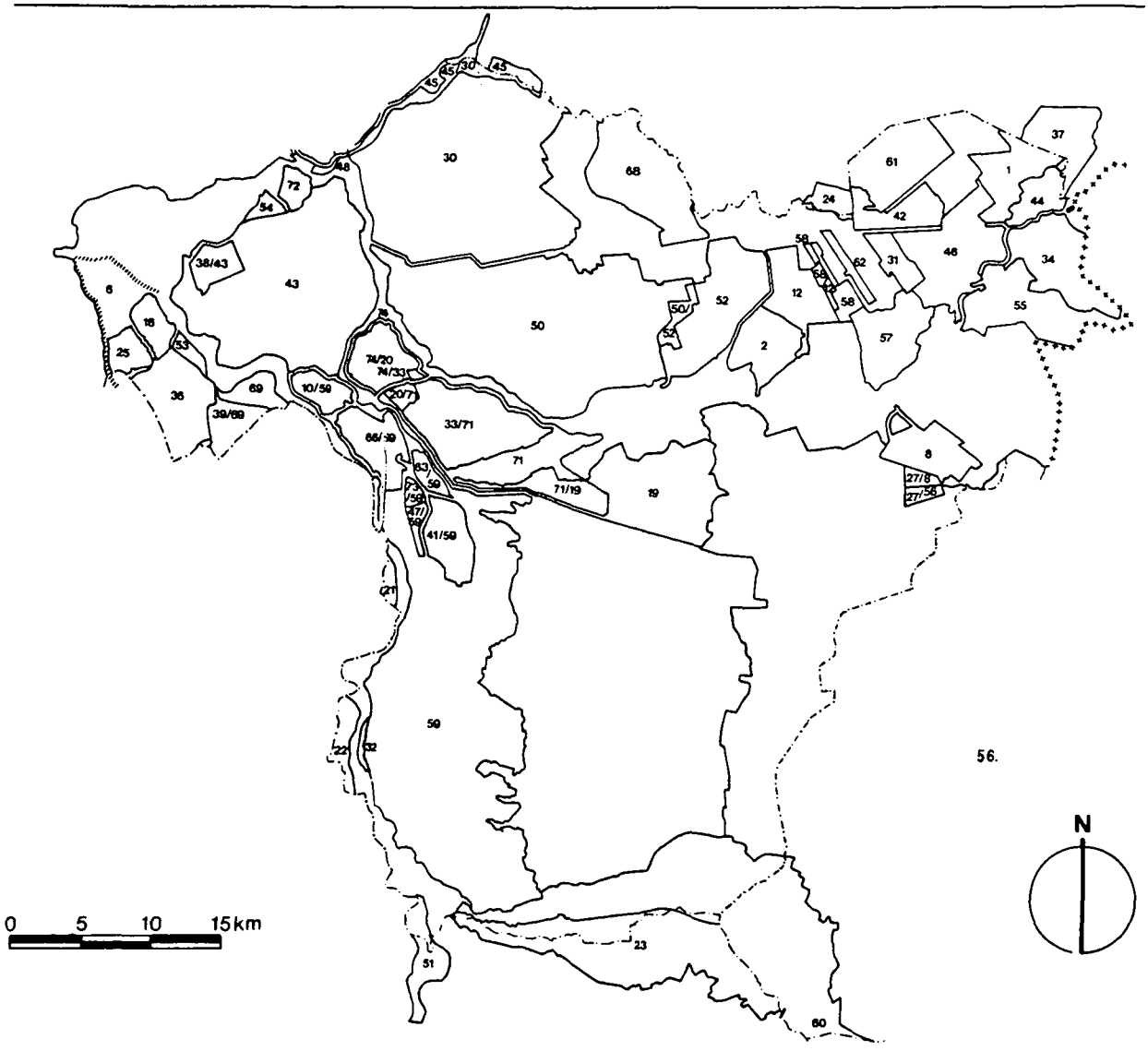

1. Aneerveen
2. Arriërveld; het
3. Baarlinger- en Noorderpolder; de
4. Barsbeker Binnenpolder; de
5. Barsbeker Uiterdijken; de
6. Bedijking langs Dronthen; de
7. Bedijkte Rondebroek; het
8. Beerzerveld; het
9. Beneden-Dinkel; de
10. Benoorden de Willemsvaart
11. Bentpolder; de
12. Beoosten het Ommerkanaal
13. Binnenpolder aan het noo.deinde van Blankenham; de
14. Binnenpolder in het zuideinde van Blankenham; de
15. Blokzijler Uiterdijken; de
16. Broeken en Maten
17. Broeklanden; de
18. Buitenpolder achter Kuinre; de
19. *Dalmsholte*
20. Dieze
21. Dorpspolder Marle; de
22. Dorpspolder Welsum; de
23. Dortherbeek; de
24. Drogteropslagen
25. Dronthen
26. Eesveensche Hooilanden; de
27. Fortwijk; de
28. Giethoornsche polder; de
29. Hagenbroek; het
30. Hasselt en Zwartsluis
31. Heemserveen; het
32. Hengforder Waarden; de
33. Herfte
34. Holtheme
35. Hooge en Lage Wheeën; de
36. Kamperveen
37. Kleine Vecht; de
38. Koekoek, het Zwijnsleger en de Hagens; de
39. Laag Zalk
40. Leeuwterveld; het
41. Lierder- en Molenbroek; het
42. Lutterscheiding; de
43. Mastenbroek
44. *Meene; de*
45. Meppelerdiep; het
46. Molengoot; de
47. Molenpolder onder Windesheim en Herxen; de
48. Noorde; de
49. Noorderpolder; de
50. Noorder Vechtdijken; de
51. Nijenbeker- en Wilpsche Klei; de
52. Ommerveld; het
53. Onderdijksche Polder; de
54. Pieper; de
55. Radewijk en Baalder
56. Regge; de
57. Rheezer- en Diffelerveld; het
58. Saamswijk; de
59. Salland
60. Schipbeek; de
61. Schuine Sloot; de
62. Schutwijk; de
63. Sekdoorn
64. Steenwijker Laagveenontginning; de
65. Vollenhove
66. Vijf Marken; de
67. Wendeligerweiden; de
68. Westerhuizingerveld; het
69. *Zalk*
70. Zuiderpolder nabij Blokzijl; de
71. Zuider Vechtdijken; de
72. Zuiderzeepolder bij Genemuiden; de
73. Zuthemerbroek; het
74. Zwartewater- en Vechtdijken; de

Bron: E. Egberts, 1985, p.1.

Kaart 12

DE WATERSCHAPPEN NA DE CONCENTRATIE

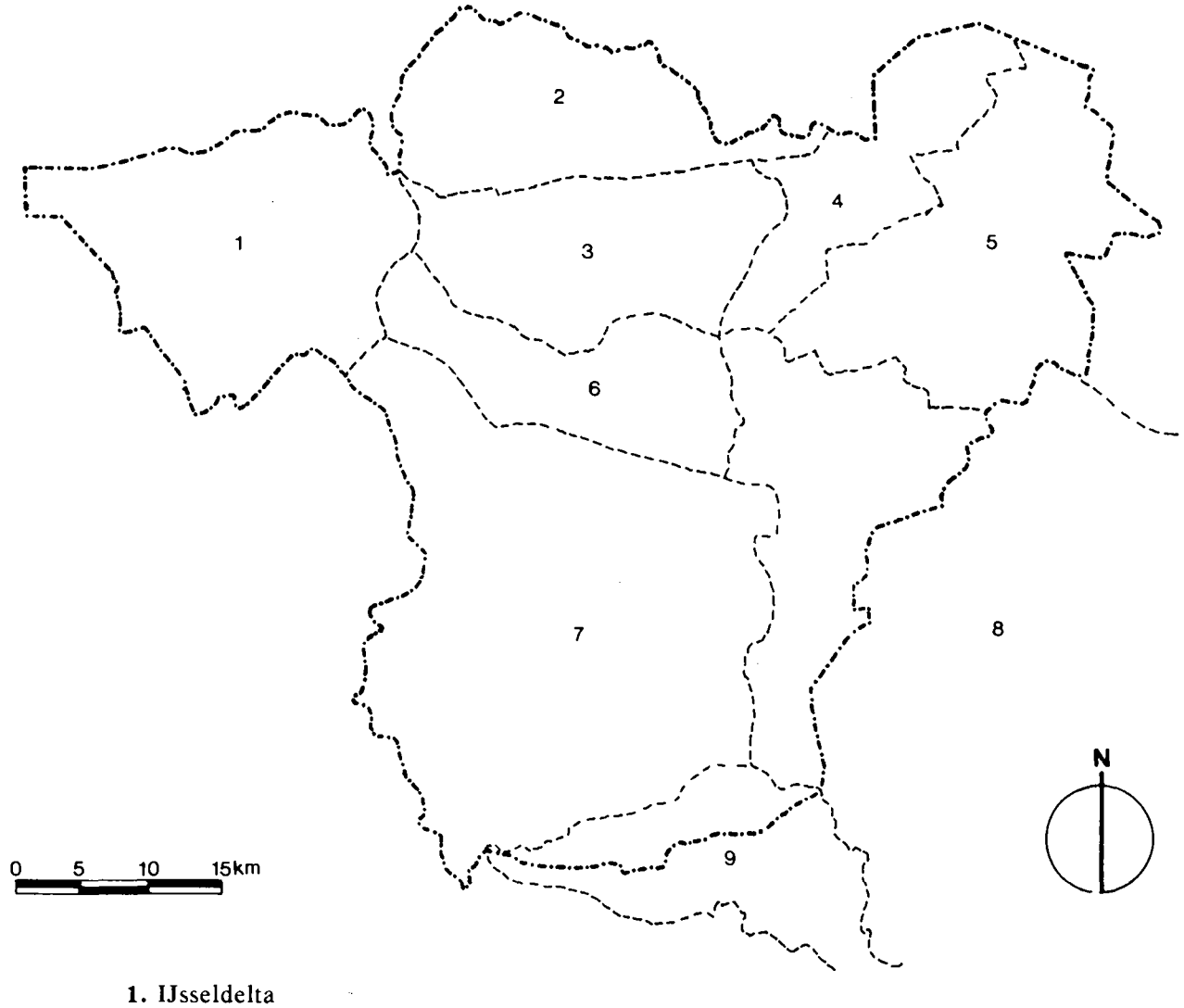

1. IJsseldelta
2. Benoorden de Dedemsvaart
3. De Noorder Vechtdijken
4. Het Ommerkanaal
5. De Bovenvecht
6. Bezuiden de Vecht
7. Salland
8. Regge en Dinkel
9. De Schipbeek

Bron: E. Egberts, 1985, p.98.

de doorstroming en ten behoeve van de scheepvaart werden 69 bochten afgesneden, hetgeen de lengte van de rivier tot bijna de helft terugbracht. Nu nog zijn in het landschap langs de Vecht restanten van de dode rivierarmen te herkennen.

Uit een rapport over de Overijsselse waterhuishouding, dat in 1917 aan het Ministerie van Landbouw werd aangeboden, bleek echter hoezeer de Vecht op dat moment een uitzondering was. Volgens het rapport gingen tienduizenden hectaren land onder de wateroverlast gebukt. Het gehele gebied tussen Zwolle en Meppel stond ook vaak in de zomer nog onder water. Ook in het stroomgebied van de Regge waren, ondanks de kanalisatie ervan tussen 1894 en 1913, ondergelopen landerijen eerder regel dan uitzondering. In 1925 volgde er daarom een tweede ronde van verbeteringen in het Reggedal. Bestaande waterleidingen (kanaal voor waterafvoer) werden verbreed en een reeks van nieuwe door werklozen gegraven kanalen kwam tot stand, zoals het Geesterstroomkanaal, een gedeelte van het in de jaren 1890-1895 gegraven Vriezenveensche Veenkanaal, het Nieuwe Stroomkanaal en het Mariënberg-Vechtkanaal. Dit gehele stelsel was in 1929 gereed. Onderleidingen, sluizen en stuwen vormden het nieuwe waterstaatkundig meubilair in het landschap.

Natuurlijke afwatering was in vele gevallen niet mogelijk. Daarom werd er al vroeg naar gestreefd om het waterpeil door middel van bemaling te reguleren.

In 1456 werd in Salland in de polder Lierderbroek de eerste windwatermolen met scheprad geïntroduceerd. Alleen in de polder Mastenbroek, werd na de bedijking in 1364 de windwatermolen op grote schaal toegepast. In 1493 werden er drie molengangen gebouwd met elk vier molens. In 1856 werd de molengang van Veneriete Zijl vervangen door een schepradgemaal, aangedreven door stoom. Dit gemaal was het eerste stoomgemaal in de provincie en heeft dienstgedaan tot 1961. Het hoogtepunt van het stoomtijdperk viel in Overijssel tussen 1919 en 1929 toen er zes grote stoomgemalen werkzaam waren: het Oud Stoomgemaal Mastenbroek, Het Nieuw Stoomgemaal Mastenbroek bij Lutterzijl (in 1956 als elektrisch gemaal heropend), het gemaal Broeken en Maten bij Kampen (in 1863 gebouwd en thans nog functionerend) het gemaal Rambonnet van de polder De Koekoek bij IJsselmuiden (1907-1935), het gemaal Westerveld bij Zwolle (1879) en het gemaal A.F. Stroink bij Vollenhove. De eerste dieselgemalen in Salland waren het gemaal Kloosterzijl (1916) en Kostverloren (1917). De polder Lierdermolenbroek kreeg als eerste in 1917 een electrisch gemaal.

In 1926 kwam in het gebied tussen de Vecht en de Dedemsvaart bemaling tot stand en in 1927 tussen de Zwolse IJsselbrug en het Overijssels Kanaal. Rond 1930 werd het gehele gebied tussen de hoge gronden van Heino en Dalfsen en het Zwarte Water bemalen.

3 Infrastructuur

3.1 Waterwegen

Na de middeleeuwen nam het belang van de handelsroute over de IJssel internationaal gezien verder af. De rivier bleef daarna als tweederangs scheepvaartroute in gebruik, hoewel haar toestand in de 19e eeuw vaak erbarmelijk werd genoemd. Bij laag water moest de vracht herhaaldelijk op platbodems worden overgeladen.

De Vecht, de tweede hoofdstroom in Overijssel, die echter nooit van zulk internationaal belang is geweest als de IJssel, werd ook druk bevaren. De in de Vecht uitmondende en voor een deel door Salland stromende Regge was voor Twente de vaarweg bij uitstek.

Nog aan het einde van de vorige eeuw was er een drukke scheepvaart met kleine, platgeboomde scheepjes (de zogenaamde zompen) over de Regge en de Vecht, onder andere naar Nordhorn. In de praktijk verliep het transport niet altijd vlekkeloos. Bij aanhoudende droogte hadden de Vecht en de Regge niet voldoende water. De schippers wierpen dan aarden wallen in de rivier op, waardoor het water opgestuwd werd tot een hoogte, die voldoende was om hun vlotten drijvende te krijgen. Vervolgens werd de dam doorgestoken en kon men verder varen totdat men opnieuw aan de grond liep. De Vecht en de Regge waren dus meer vlotbare dan bevaarbare rivieren. Dat de verbetering van de Vecht in de jaren 1897 - 1912 zoveel aandacht kreeg was echter niet zozeer terwille van de scheepvaart, maar vooral vanwege het belang van de rivier voor de afwatering.

De laatste van oorsprong natuurlijke waterweg is de Schipbeek, die reeds in de 14e eeuw door de stad Deventer bevaarbaar werd gemaakt. Tevens diende deze beek voor het voeden van de grachten, het aandrijven van watermolens en voor de visserij. Met de Regge en de Vecht had deze beek gemeen dat ze moeilijk bevaarbaar was.

Naast de min of meer natuurlijke waterwegen toont de kaart van Overijssel uit het midden van de 17e eeuw veel gegraven waterlopen, vooral in het westen. Ontginning - in de zin van turfwinning en het verbeteren van de vruchtbaarheid van de grond- en scheepvaart waren meestal samenvallende drijfveren voor het graven van de waterlopen. De polder Mastenbroek dankt zijn goede waterbeheersing aan de brede weteringen die waren berekend op scheepvaartverkeer in twee richtingen. De trekvaart tussen Kampen en Zwolle liep al vanaf 1380 door deze polder. De scheepvaartverbinding van Hasselt met het achterland liep onder meer via de Stadswijk en de Beentjesgraven. Ook Zwolle had verbindingen met het achterland. Dit waren de Sallandse weteringen en de Nieuwe Vecht. Zwolle had voorts een turfexploitatiegebied in het latere Nieuwleusen, dat via de Tolgracht (gegraven in 1416) in verbinding stond met de Vecht.

Intussen was het overgrote deel van Salland niet via water toegankelijk, terwijl dit wel wenselijk werd geacht. In de 19e eeuw werd de scheepvaart meer mogelijkheden geboden door het graven van een aantal kanalen.

Al in de 17e eeuw werd er voor plaatselijk gebruik een smalle turfvaart van Oud Avereest in de richting van Hasselt door het grote hoogveengebied tussen Drenthe en Salland gegraven, de Beentjesgraven. Dit kanaal werd later onderdeel van de Dedemsvaart.

Het plan voor het graven van deze vaart, dat deel uitmaakte van een veel groter plan om het uitgestrekte veengebied tussen Gramsbergen en Hasselt te exploiteren, werd in 1791 ontworpen door G.W. van Marle. Door tegenwerking van vooral de stad Zwolle, die een deel van haar functie als doorvoerhaven van turf naar Hasselt zag verdwijnen, konden de plannen niet direkt uitgevoerd worden. De schoonzoon van Van Marle, baron Van Dedem, had meer succes. Op 22 maart 1809 werd bij koninklijk besluit de baron gemachtigd tot het graven van zijn vaart. Wel had Zwolle bedongen dat het kanaal niet voor handel mocht dienen en geen verbinding mocht hebben met de Vecht. Na het graven van de Willemsvaart tussen Zwolle en de IJssel (1809-1819) kreeg de Dedemsvaart via het Lichtmiskanaal (1828-1832) en de reeds bestaande Nieuwe Vecht toch een directe verbinding met de hoofdstad. Het gedolven zand werd gebruikt voor de aanleg van een straatweg door het moeras van Staphorst en Rouveen, van Meppel naar Zwolle. Nog in het jaar van de machtiging werd bij Hasselt de eerste spade in de grond gestoken. Door financiële problemen van de eigenaar, de dikwijls moeilijke werkomstandigheden in het drassige veen en de onwil van de

markegenoten van de marke Ane in Gramsbergen, die geen kanaal door hun grondgebied wilden, duurde het tot 1854 alvorens de aanleg van de Dedemsvaart voltooid was.

De Dedemsvaart werd gegraven met een tweeledig doel, het ontginnen van woeste grond en de afvoer van de turf. Door de vervoersfunctie van het kanaal ontstonden nabij enkele sluizen en bruggen nieuwe nederzettingen, zoals Dedemsvaart, Den Hulst en Balkbrug.

Uit het midden van de vorige eeuw dateert het stelsel van de Overijsselse kanalen. In die tijd voerde de Maatschappij Overijsselsche Kanalen haar plan uit, dat bestond uit vier secties. De eerst twee secties, bestaande uit de trajecten Zwolle-Regge en Regge-Almelo, vormden samen het Overijsselsche Kanaal van Zwolle naar Almelo. De derde sectie was het traject van Dalmsholte -waar Lemelerveld ontstond- naar Deventer. Het vierde traject liep van Daarle, langs de westrand van het grote Almelose veen, naar De Haandrik aan de Vecht. Hier werd voor de toevoer van water ook een stuw in de rivier gebouwd, met een sluis ernaast. Aan het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik ontstonden de veenkolonies Vroomshoop en Daarlerveen. Evenals de Dedemsvaart heeft het Overijsselsche Kanaal niet alleen voor een nieuw lijnenpatroon in het landschap gezorgd, maar ook voor het ontstaan van nieuwe nederzettingen. Het gehele kanalenstelsel kwam in 1858 gereed. De door Provinciale Staten in 1847 voorgestelde aanleg van een aantal kanalen, waardoor er een behoorlijke verbinding over water zou moeten ontstaan tussen de IJsselsteden Zwolle en Deventer en de Twentse stad Almelo, was een feit geworden. De trajecten van de Overijsselsche Kanalen zijn op **kaart 13** weergegeven.

De vervoersfunctie van zowel de Dedemsvaart als van de meeste onderdelen van de Overijsselse kanalen is in de 20e eeuw langzaam achteruit gegaan. De opkomst van het vervoer per spoor, het wegvervoer en de grotere omvang van de schepen hebben de positie van de kleinere vaarwegen ernstig aangetast. Naast de genoemde oorzaken hebben ook de hoge tol- en bruggelden de animo voor het vervoer te water doen afnemen.

Werden in 1850 nog alle rivieren, kanalen en beken in Salland druk bevaren door een grote verscheidenheid aan vaartuigen, tegenwoordig vindt er alleen nog maar scheepvaart plaats op de IJssel, het Zwarte Water, het Meppelerdiep en de Vecht en op het Overijsselsche Kanaal tussen Almelo en De Haandrik. In toenemende mate worden de voormalige waterwegen voor recreatieve doeleinden gebruikt.

De vele nieuwe waterwegen maakten bruggen en sluizen nodig met de bijbehorende wachterswoningen. Beweegbare bruggen zorgden ervoor dat het scheepvaartverkeer, het wegverkeer en na 1860 ook het spoorwegverkeer elkaar zo min mogelijk hinderden. Draai- en vooral ophaalbruggen kwamen veel voor.
Werden bruggen in eerst instantie gemaakt van hout, in de vorige eeuw paste men ijzer toe en in

Kaart 13

HET OVERIJSSELSE KANALENPLAN VAN 1847

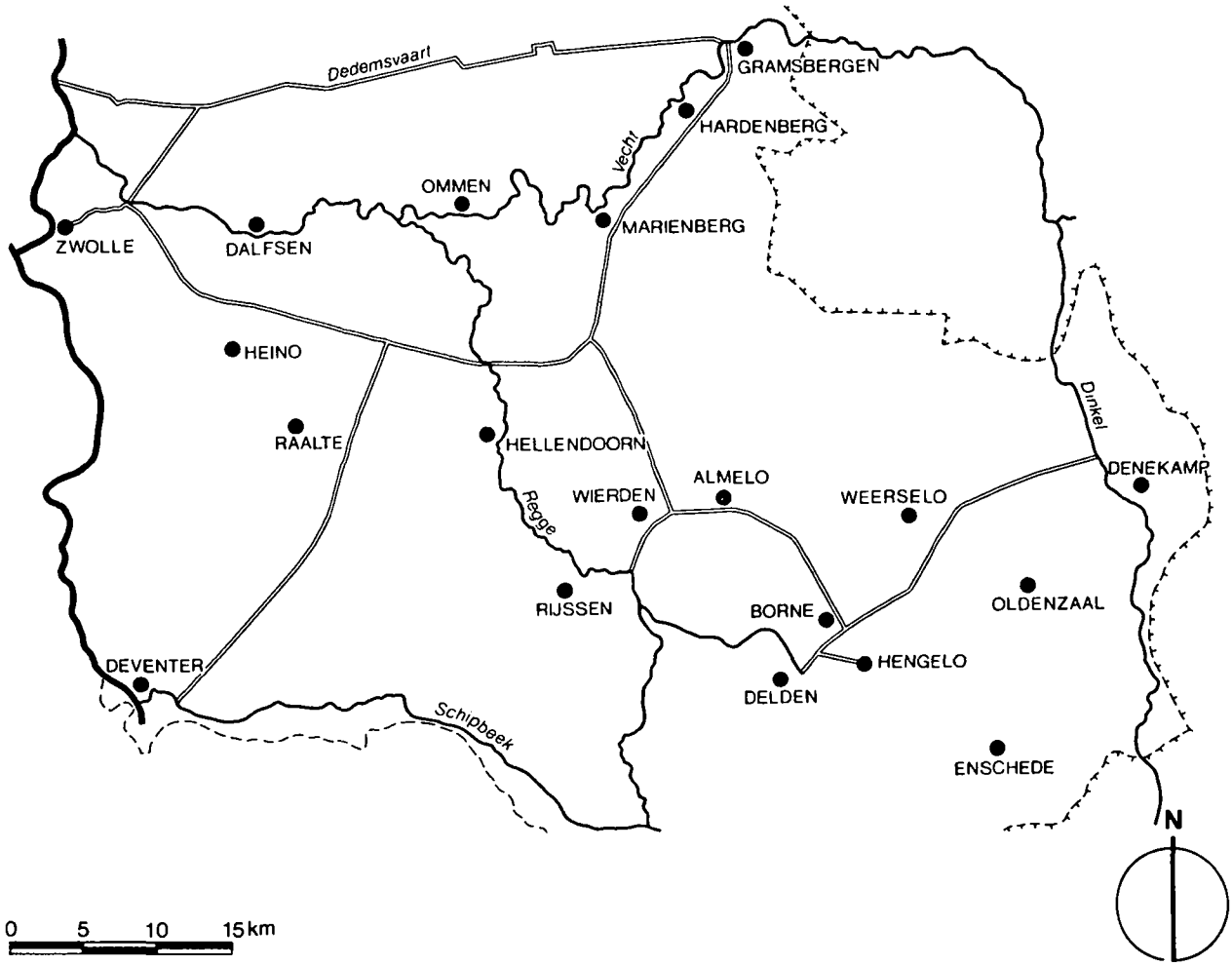

Kanaal

IJssel

Overige wateren

Rijksgrens

Grens van Salland

Bron: Waterstaat in Overijssel, 1983, p.103.

onze eeuw gewapend beton. Naast bruggen werden er ook sluizen gebouwd. De oude sluizen zijn van baksteen, de moderne van beton. Een bijzonder type is de 'groene sluis', waarbij de schutkolk geen rechte wanden maar met gras bedekte taluds heeft. Een voorbeeld daarvan is het Katerveerse sluizencomplex bij Zwolle.

Ten behoeve van het verkeer tussen Salland en Gelderland werden de verbindingen over de IJssel onderhouden door een groot aantal voet- en pontveren. Het Katerveer bij Zwolle was wel de bekendste. Tegenwoordig zijn nog in de vaart de pontveren van Genemuiden, Wijhe en Olst.

In eerste instantie werden de kanalen gegraven ten behoeve van de scheepvaart. Zo is het Overijsselsch Kanaal Almelo - Zwolle gegraven met de bedoeling om de Twentse industriegebieden met het westen van ons land te verbinden. Daarnaast speelden de kanalen, zoals Staring en Stieltjes geadviseerd hadden, ook bij de afwatering een belangrijke rol. Zowel bij de Dedemsvaart als bij de Overijsselse kanalen was dat het geval. Alleen het Ommerkanaal is in de jaren 1865-1866 speciaal gegraven om het overtollige water uit de Dedemsvaart naar de Vecht af te voeren. Pas in tweede instantie kwam het kanaal ook als vaarweg in gebruik.
Op **kaart 14** is een overzicht van de watergangen in Salland weergegeven.

3.2 Landwegen

Wat hun functie betreft, kunnen de wegen ingedeeld worden in een aantal soorten. De lokale wegen dienden in vroeger tijd ter verbinding van de verschillende onderdelen van het boerenbedrijf. De tracés van deze wegen werden bepaald door het landschapstype, waarbij de hoogte van het terrein mede van invloed was. In Salland is de bodemgesteldheid zo gevarieerd dat er bijna alle landschapstypen en de daarmee samenhangende verschillende patronen van deze landwegen voorkomen.

In het terpenlandschap op het Kampereiland ontsloten de wegen vanuit de terp de landbouwgebieden. Verder was een goede verbinding met een veiliger buitengebied noodzakelijk. Dergelijke wegen verbonden vaak meerdere terpen.

In het esdorpenlandschap waren wegen noodzakelijk om de boerderijen, die aan een brink gelegen waren, te verbinden met de akkerbouwgronden. Goede verbindingen met de overige gebruiksgronden waren minder noodzakelijk, vanwege het minder frequente bezoek aan die gronden. Enkele van die wegen zijn later gebruikt voor verbinding met de andere esdorpen.

Boerderijen en wegen in het zogenaamde kampenlandschap zijn gelegen op een meestal langs beken en rivieren aanwezige zandrug. De wegen slingeren met de loop van de beek mee. Het kampenlandschap komt in grote delen van Salland voor, onder andere langs de IJssel en de Regge.

In de moerassige veengebieden is

Kaart 14

DE WATERGANGEN IN SALLAND

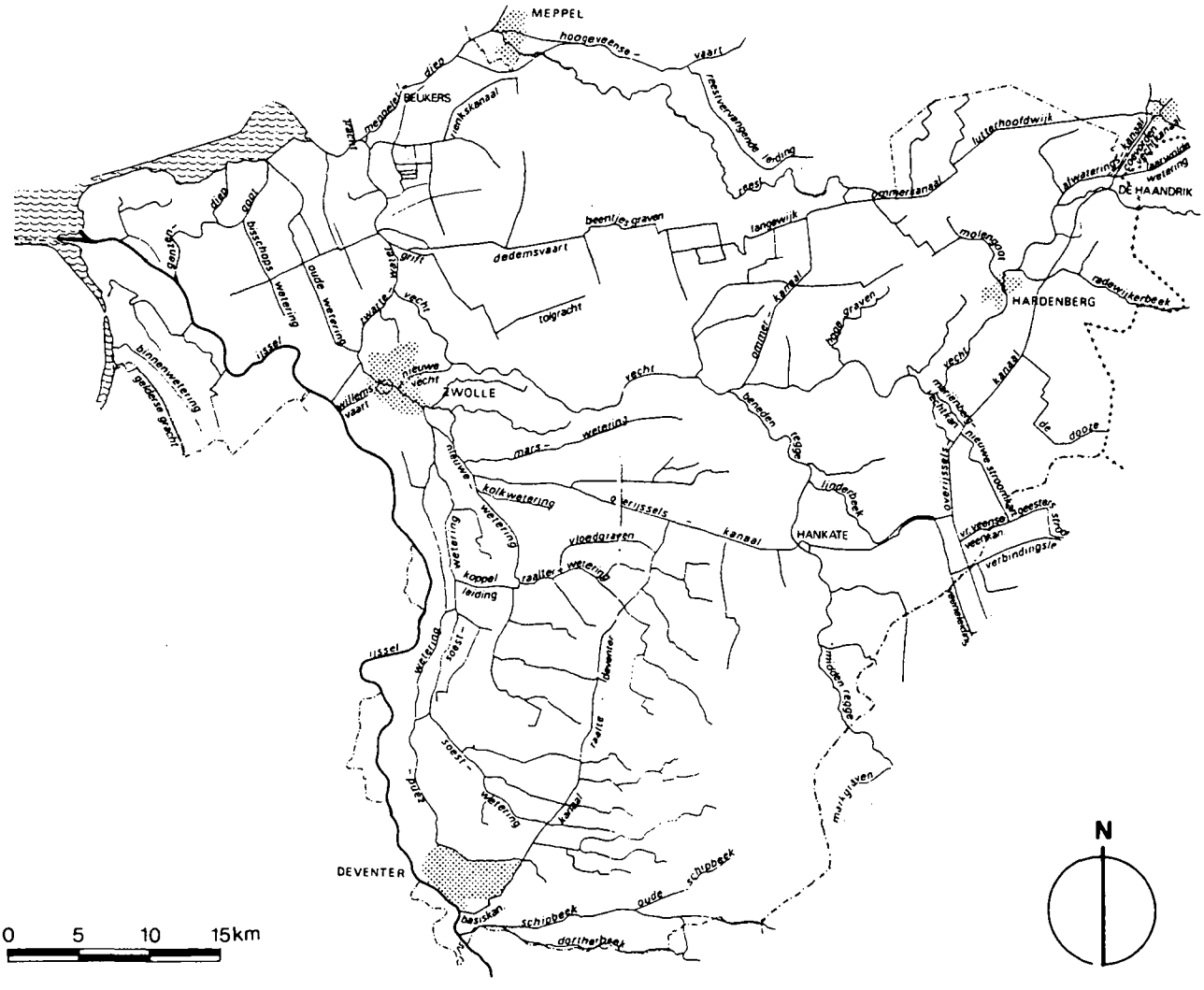

------- Grens van Salland

IJssel

Randmeren

Overige wateren

Stedelijk gebied

Bron: Waterstaat in Overijssel, 1983, p.71.

het slagenlandschap ontstaan. Het veen werd ontgonnen vanuit de bewoningsbasis, waarbij een weg langs het moeras werd gelegd. Soms werd aan het einde van de kavels weer een nieuwe weg aangelegd, waaraan de volgende generatie ontginners hun boerderijen bouwden en van waaruit het veen verder ontgonnen werd. Voorbeelden zijn Staphorst en Rouveen.

Voor de ontginning van de hoge venen werden kanalen gegraven. Langs deze kanalen werden wegen (meestal jaagpaden) aangelegd. Hieraan werden de boerderijen gebouwd. De gronden werden na de veenafgravingen als landbouwgronden in gebruik genomen, bijvoorbeeld in het gebied rond Dedemsvaart.

In de loop van de tijd werden de bij een dorp behorende zandwegen verbonden met die van andere. Naast de lokale wegen ontstonden er zo ook regionale wegen. Daarnaast werden de verbindingen met de aangrenzende provincies en met Duitsland niet vergeten. Omstreeks 1850 waren de drie belangrijkste bovenregionale (internationale) wegen voor Salland de Twentse weg van Zwolle naar Almelo (die van daaruit verder liep naar Duitsland), de weg Deventer-Holten-Goor-Bentheim en de weg van Zwolle via Ommen naar Leipzig in Duitsland, de zogenaamde Hessenweg. Deze laatste weg is in de 16e eeuw aangelegd. In 1850 was het vervoer met de Hessenwagens over deze weg nagenoeg verleden tijd.

De Sallandse landwegen hebben de gebruikers ervan altijd voor grote problemen gesteld. Alleen in droge zomers waren de bestaande zandwegen redelijk te gebruiken. De rest van het jaar waren ze door plassen en modder zo goed als onbegaanbaar. Weggebruikers verkozen dan ook de trekschuit boven het vervoer per as. Salland was en bleef geïsoleerd en slecht bereikbaar.

In Salland waren er in 1814 behalve in de steden nog geen verharde wegen. Daarna werd, met name door de stimulerende invloed van koning Willem I, de verbetering van de lokale, regionale en nationale wegen ter hand genomen. Verharding van wegen was een eerste stap op weg naar een verbetering van het transport. Tussen 1830 en 1850 werd in Salland een groot aantal wegen verhard.
In 1850 was de situatie van het wegenstelsel in Salland als volgt: de belangrijkste bestrate wegen waren de straatweg Zwolle-Meppel-Leeuwarden en de straatweg Zwolle-Wijhe-Olst-Deventer. Vanaf Wijnvoorden (een buurschap in de gemeente Wijhe) liep de weg grotendeels over de kruin van de dijk langs de IJssel. De weg Zwolle-Almelo, die liep via Heino, Raalte, Nijverdal en Wierden, was gedeeltelijk bestraat, namelijk tussen Zwolle en Raalte en Wierden en Almelo. Het bestrate stuk tussen Wierden en Almelo maakte deel uit van de lange straatweg Deventer-Holten-Wierden-Almelo. De overige belangrijke doorgaande wegen vielen in de categorie grind-, macadam-, puin- en schulp-of schelpwegen. De twee voorbeelden van deze voornamelijk west-oost verlopende wegen waren de

verbindingen tussen Zwolle en Hardenberg en de weg Wijhe-Raalte-Nijverdal-Wierden. Alle overige grotere verbindingen waren zandwegen, waarvan het merendeel als jaagpad aan weerszijden langs de verschillende kanalen liep. Met uitzondering van de Soestwetering hadden de Sallandse weteringen slechts aan één zijde een jaagpad.

Beheer en onderhoud van de hoofdwegen kwamen aanvankelijk ten laste van het rijk. Voor de overige wegen was de provincie of het lokale bestuur verantwoordelijk. Om de onderhoudskosten van de hoofdwegen te kunnen bestrijden, ging men vaak over tot het heffen van tol. Met de komst van het systeem van wegenbelasting werd deze manier van financiering overbodig, evenals de daarvoor benodigde infrastructuur zoals tolhuisjes en slagbomen.

Tussen 1850 en 1940 hebben er geen grote structurele veranderingen plaatsgevonden in het Sallandse landwegen-patroon. De wegenbouw is tussen 1860 en 1910 ook in Salland merkbaar gestagneerd als gevolg van de aanleg van de spoorwegen. Daarna nam het vracht- en personenvervoer met auto's en bussen sterk toe, waardoor de concurrentie van de spoorwegen in de niet dichtbevolkte gebieden op haar beurt weer afnam en het wegenstelsel verder werd uitgebreid en verbeterd. Vrijwel alle doorgaande verbindingen en ook vele wegen van regionaal belang werden verhard. Op lokaal niveau zorgden vanaf 1924 ruilverkavelingen voor een verdichting van het wegenpatroon. Daarbij werden zandwegen in de meeste gevallen verhard.

Kort na de Tweede Wereldoorlog is de aanleg en verbetering van wegen opnieuw fors ter hand genomen, resulterend in het huidige wegennet. Vooral is er een sterke uitbreiding geweest van het aantal grote doorgaande verbindingen. Al voor 1950 werd onder andere de weg Zwolle-Hasselt (1938/1939) aangelegd, die tot Hasselt het traject van de voormalige trambaan Zwolle-Blokzijl volgde. Een gedeelte van de noord-zuidverbinding Deventer-Raalte-Ommen-Dedemsvaart-Hoogeveen, die tussen Raalte en Ommen het traject volgt van de voormalige spoorwegverbinding Deventer-Ommen werd eveneens vóór 1950 aangelegd. De grote wegen, die daarna over Sallands grondgebied zijn aangelegd, zijn de E-35 (A-28) Amersfoort-Meppel-Groningen en de E-30 (vroeger E-8). Zij vormen een nieuwe structuur die als het ware over het bestaande wegennet is aangelegd. Op **kaart 15** is het verkeerswegennet van ± 1860 aangegeven, op **kaart 16** het net anno 1984.

3.3. Spoorwegen

Een wetsontwerp van het kabinet Van Hall bepaalde in 1860 dat voor rekening van de staat een aantal spoorlijnen zou worden aangelegd, waaronder twee lijnen door Overijssel. Toch was het een particuliere maatschappij, de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij, de N.C.S., die in de periode 1863-1865 tussen Utrecht, met als tussenstations Amersfoort en Zwolle, en Kampen de eerste Overijsselse spoorlijn heeft aangelegd. In 1864 reed voor het eerst een trein via die lijn

Kaart 15

HET KUNSTWEGENNET VAN SALLAND OMSTREEKS 1870

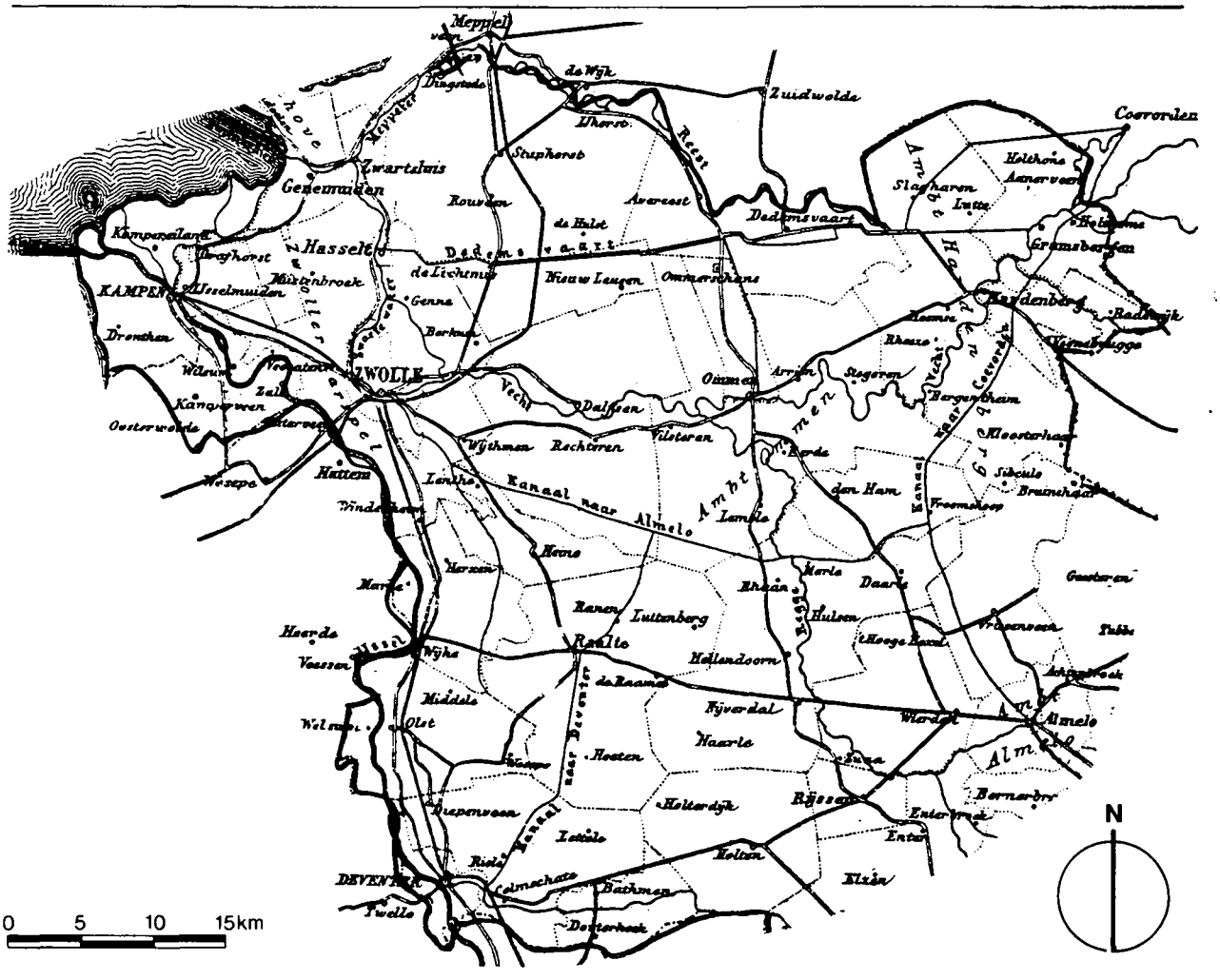

Kunstwegen

Spoorwegen

Waterwegen

Bron: J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland.

Kaart 16

HET WEGENNET VAN SALLAND ANNO 1984

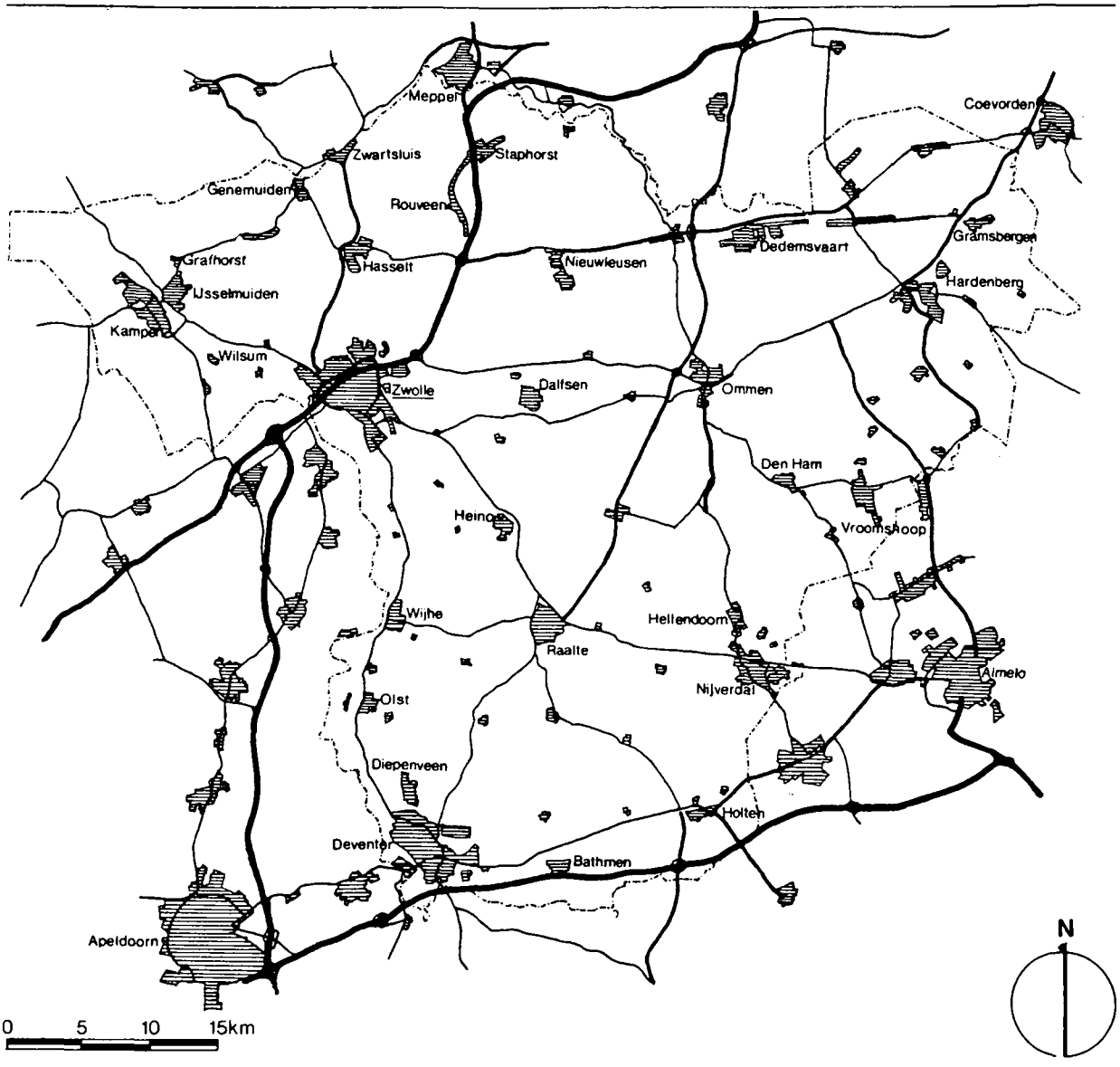

Autoweg met gescheiden rijbanen

Autoweg zonder gescheiden rijbanen

Hoofdweg

Bron: Grote Topgrafische Atlas van Nederland, 1987.

Zwolle binnen. De van staatswege geplande spoorlijn Arnhem-Zutphen-Zwolle-Leeuwarden werd aangelegd tussen 1865 en 1868.

In de volgende decennia waren in Salland behalve de staatsspoorwegen een negental particuliere (lokaal- en buurt) spoorwegmaatschappijen actief. Allereerst werd in 1881 naar aanleiding van een wet van 10 november 1875 van staatswege de verbinding Zwolle-Almelo aangelegd door de Koninklijke Nederlandsche Locaalspoorweg-Maatschappij, de K.N.L.S. In 1888 werd eveneens door deze maatschappij de lijn Deventer-Almelo gerealiseerd en in 1913 het lijntje van Hattem naar Kampen-Zuid. De Noordooster-locaalspoorweg-Maatschappij, de N.O.L.S., een particuliere onderneming, richtte zich op de Vechtstreek. In 1903 kon het eerst deel van het traject Zwolle-Ommen in gebruik worden genomen. Pas in 1907 was de lijn, die tot Stadskanaal zou worden doorgetrokken, tot aan Coevorden voltooid. Op deze spoorweg is het goederenvervoer altijd de belangrijkste functie geweest. De vracht kwam van fabrieken, de landbouw, verveningen en landgoedeigenaren, die bomen wilden vervoeren. Later werd de lijn van groot belang voor de recreatie. Door de N.O.L.S. is ook de spoorweg Almelo-Mariënberg aangelegd. Deze lijn, die in 1906 gereed kwam, gaf aansluiting op de spoorlijn Zwolle-Coevorden.

De kortste spoorlijn liep tussen Wezep en De Zande (gemeente IJsselmuiden). Deze lijn werd op initiatief van de Nederlandsche Buurtspoorweg-Maatschappij (N.B.M.) in 1908 aangelegd.

In 1910 werd de spoorlijn van de Locaalspoorweg-Maatschappij Neede-Hellendoorn (N.H.) geopend. In hetzelfde jaar kwam de lijn Deventer-Raalte-Ommen gereed. Deze lijn was van de Overijsselsche Lokaalspoorweg-Maatschappij Deventer-Ommen (O.L.D.O).

Het gebied ten noorden van de Vecht is altijd van een spoorlijn verstoken geweest. Wel werd er op particulier initiatief in 1885 door de Dedemsvaartsche Stoomtramweg Maatschappij (D.S.M.) langs de Dedemsvaart een stoomtramlijn aangelegd. Deze lijn, die parallel aan en deels door de straatweg van de Lichtmis naar Coevorden liep, kreeg op het stationsemplacement van het station Dedemsvaart een eigen stationsgebouwtje.

Tegelijkertijd werd er in Dedemsvaart (dorp) een nieuw station in gebruik genomen en werd de tramlijn doorgetrokken naar Heemse bij Hardenberg. In latere jaren werden Hoogeveen, Zwolle, Coevorden, Emmen en Ter Apel op deze lijn aangesloten. Daarnaast werd in 1908 de tramlijn tussen Balkbrug en Meppel in gebruik genomen. Deze was eigendom van de Spoorwegmaatschappij Balkbrug-Meppel. Blokzijl kreeg een tramverbinding met Zwolle in 1914, toen door de Spoorweg-Maatschappij Zwolle-Blokzijl een trambaan werd aangelegd.

De trambanen volgden in de meeste gevallen de trajecten van bestaande wegen of kanalen. Zo liep de tramweg Balkbrug-Meppel voor een groot deel langs de

Hoogeveensche Vaart. Slechts hier en daar hadden de tramwegen een geheel eigen traject, zoals bij het gedeelte van de tramweg Meppel-Balkbrug tussen Groot-Oever en Oud-Avereest.

Stationsgebouwen dateren vaak uit de tijd van aanleg van de lijn. Toen de eerste trein in 1864 in Zwolle arriveerde, was het station bijna gereed. De stations langs het lijntje van de NOLS zijn gelijktijdig met de spoorweg zelf gebouwd naar ontwerpen van Ed. Cuijpers; Dalfsen, Ommen, Vilsteren (1902), Mariënberg, Hardenberg, Gramsbergen (1903).

In de regel werden stations aan de rand van de stad of het dorp gebouwd, op de plaats waar de spoorlijn de bebouwde kom zo dicht mogelijk kon naderen. Langs de verbindingswegen tussen station en centrum ontwikkelde zich vaak bijzondere bebouwing, zoals hotels en herenhuizen. In Zwolle bijvoorbeeld heeft zich een dergelijke ontwikkeling zeer duidelijk voorgedaan aan de Stationsweg en de Zeven Alleetjes. Rondom deze twee wegen ontwikkelde zich de (deftige) stationswijk. Ook in andere plaatsen werd de ruimtelijke orde door de komst van spoorwegen sterk gewijzigd door bijvoorbeeld de vestiging van fabrieken in de buurt van de stations. Het dorp Nijverdal heeft een groot deel van zijn ontwikkeling tot industriekern te danken aan de aanleg van de spoorlijn Zwolle-Almelo.

Soms vormde een rivier een zodanige barrière, dat het station op de andere oever werd gebouwd. In Kampen, Dalfsen en Ommen is dit het geval. Werd er een spoorbrug aangelegd, dan was dat een spraakmakende en spectaculaire onderneming. Zo'n brug moest zwaar belast kunnen worden en tegelijkertijd een grote overspanning hebben. Vaak werden de nieuwste technische snufjes toegepast. De in 1933 en 1934 gebouwde hefbrug nabij Zwolle in de spoorlijn Utrecht-Zwolle vormt een voorbeeld bij uitstek.

In 1930 bereikte de dichtheid van het spoorwegennet in Salland zijn hoogtepunt. Na de periode van sterke uitbreiding van het net tussen 1880 en 1920 werd in een daaropvolgende selectiefase een groot aantal onrendabele lijnen opgeheven. Het wegvervoer heeft deze functie overgenomen.

De omvang van het goederenvervoer per trein was in eerste instantie groter dan het personenvervoer. Rond 1900 werd het belang van het goederenvervoer per spoor alleen door de binnenscheepvaart overtroffen. De trein is in die tijd nooit het massavervoermiddel geworden, waarvan de oprichters hadden gedroomd. De prijs van een treinkaartje vertelt wel waarom: een enkele reis Zwolle-Utrecht kostte ten tijde van het openen van de lijn twee gulden, het dubbele van het gemiddelde dagloon van een arbeider. **Kaart 17** geeft het huidige en vroegere spoor- en tramwegennet weer.

3.4 Nutsvoorzieningen

Gasfabricage en drinkwatervoorziening was in de 19e eeuw grotendeels een particuliere aangelegenheid. Het opwekken van electriciteit voor eigen gebruik was aanvankelijk

Kaart 17

HET VROEGERE EN HUIDIGE SPOORWEGENNET VAN SALLAND

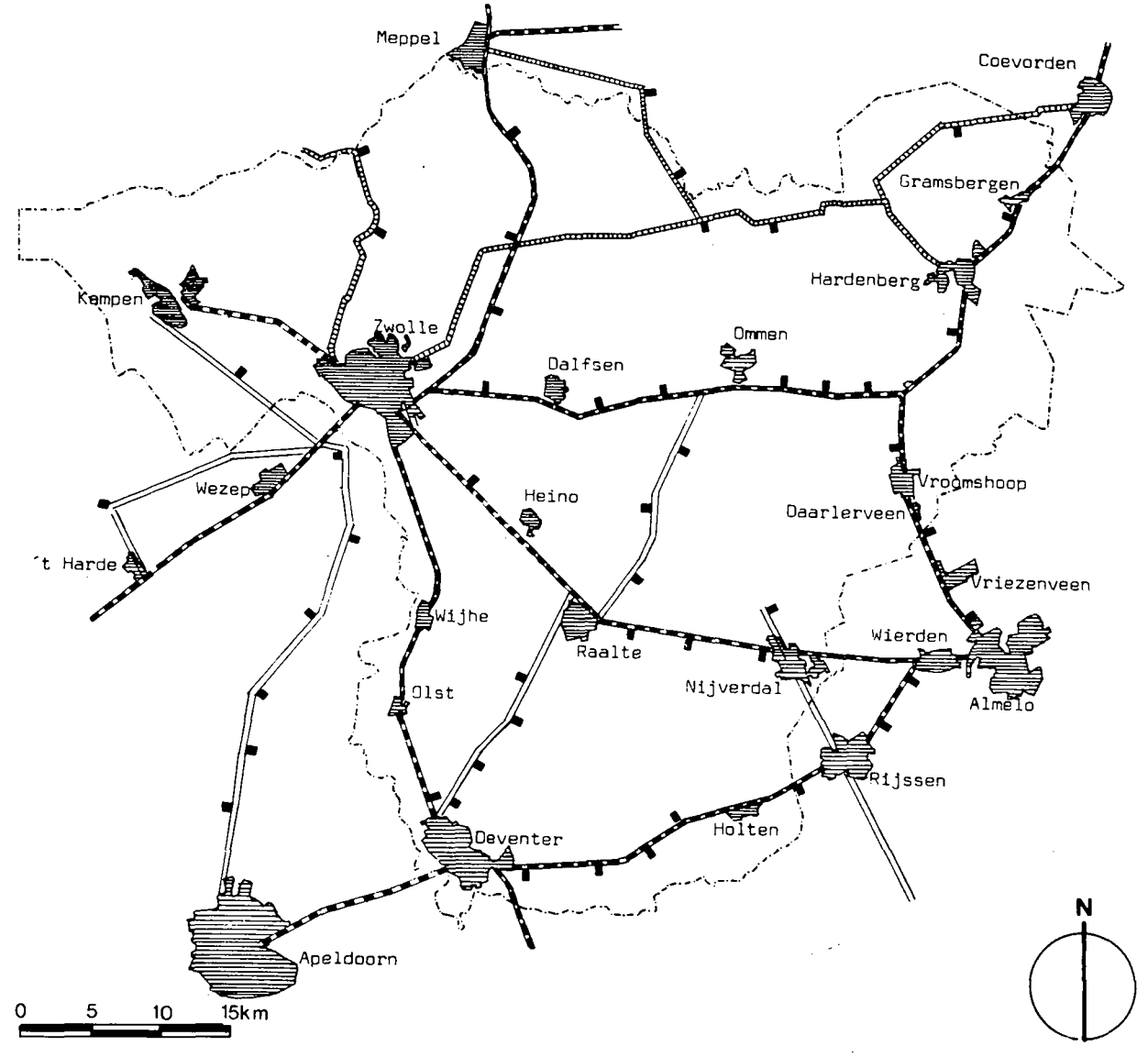

Spoorweg

Opgeheven spoorlijn

Opgeheven tramlijn

Stad of dorp met station

Opgeheven station of halte

Bron: Atlas van Nederland, deel 12, Infrastructuur, 1984, p.12 en p.13.

geheel in handen van textiel- en andere fabrikanten. Gasfabrieken werden midden in hun afzetgebied, meestal steden, gebouwd. De bijbehorende grote cylindrische gashouders zijn tot aan de komst van het aardgas in de jaren zestig in gebruik gebleven.

Een goede drinkwatervoorziening is in de strijd tegen besmettelijke ziekten van het grootste belang geweest. Laat in de 19e eeuw werd in de grotere Overijsselse steden een gesloten drinkwaternet aangelegd. In Zwolle en Deventer gebeurde dat in 1892. Om druk op het waterleidingnet te krijgen, was de bouw van hoog gelegen drukreservoirs nodig. Soms werden die in bestaande kerktorens geplaatst, maar meestal werd een watertoren gebouwd. De meest bekende is de in neo-renaissancestijl gebouwde watertoren van Deventer. De overige zijn in alle mogelijke stijlen ontworpen. Door het toepassen van steeds modernere pomp- en perstechnieken is het bouwen van watertorens overbodig geworden. Menig oude watertoren is ten prooi gevallen aan de slopershamer of heeft een andere functie gekregen.

Met de Postwet van 1850 werd de basis gelegd voor de huidige P.T.T. Postkantoren, brievenbussen en later ook telefooncellen verschenen in het straatbeeld. De bouw van postkantoren werd toevertrouwd aan de ingenieurs van Rijkswaterstaat en enige decennia later aan een rijksbouwmeester voor post-, telegraaf- en rijksgebouwen. De gebouwen variëren in grootte maar zijn vrijwel allemaal ontworpen in een stijl die wel "postkantorengotiek" wordt genoemd. De meeste Sallandse postkantoren stammen uit het begin van deze eeuw. Vaak zijn ze ontworpen door rijksbouwmeester C.H. Peters.

Met de produktie van electriciteit voor algemeen gebruik werd in Nederland gestart toen in 1886 aan de Kinderdijk de eerste openbare electriciteitscentrale in gebruik werd genomen. Door een sterke bevolkingsgroei, veranderingen in de economische structuur, ontwikkelingen in de verschillende economische sektoren en niet in de laatste plaats door de groei van de welvaart, nam het aantal centrales snel toe. In 1905 waren er in Nederland al 38.

Rond de eeuwwisseling werd in Twente, destijds één van de belangrijkste industriële centra van Nederland, door particulieren een electriciteitscentrale gesticht: de N.V. Twentsch Centraal-Station voor Electrische Stroomlevering (T.C.S.). Deze groeide in korte tijd uit tot één van de grootste centrales van Nederland. Na 1900 nam het aantal centrales in Overijssel in snel tempo toe, met name in Twente, maar ook in Salland. In Salland werden achtereenvolgens opgericht een centrale bij het sanatorium in Hellendoorn (1902), één in Zwolle door Staatsspoor in 1910 en één in Deventer bij de firma Nering-Bögel en Co in 1913. De kleinere bedrijven was geen lang leven beschoren, omdat aansluiting op het net van de T.C.S. of op het net van de later opgerichte N.V. Electriciteitsmaatschappij IJsselcentrale goedkoper was. Sluiting van de verschillende

gemeentelijke centrales betekende niet dat de grote ondernemingen de distributie geheel in eigen hand namen. Meestal bleven de gemeentelijke ondernemingen als distributiebedrijven bestaan.

Een tiental jaren na de oprichting van de T.C.S., stichtten de gemeenten Zwolle, Deventer en Zutphen, in het noorden van de provincie Overijssel aan het Almelosekanaal te Zwolle (Weteringkade), eveneens een electriciteitsbedrijf: de N.V. Electriciteitsmaatschappij IJsselcentrale. In 1878 was in Deventer een concessieaanvraag ingediend voor het aanleggen van openbare verlichting, maar deze werd afgewezen omdat een eventueel te bouwen electriciteitscentrale als concurrent voor de gemeentelijke gasfabriek werd beschouwd.

Ook de provincie bleek in de electriciteitsvoorziening geïnterreseerd te zijn, voornamelijk vanwege de angst, dat, wanneer zij niet zou ingrijpen, enkele particuliere bedrijven en de grotere steden alleen de rendabele gebieden zouden aansluiten. De plattelandsgemeenten zouden dan op de provincie zijn aangewezen of van electrische energie verstoken blijven. In 1917 verwierf de provincie een meerderheidsbelang in de IJsselcentrale, waardoor de electriciteitsvoorziening een provinciale aangelegenheid werd.

Per 1 januari 1951 werd na een periode van samenwerking het Twentsch Centraal-Station door de IJsselcentrale overgenomen, waarna deze onderneming als enige electriciteit aan Overijssel en Drenthe zou leveren. Door de realisering van het landelijk koppelnet kan in noodgevallen stroom van andere bedrijven betrokken worden.

In de jaren vijftig is de oude centrale bij Zwolle vervangen door een nieuwe bij Harculo aan de IJssel. Zowel bij de oude als de nieuwe centrale was de aanwezigheid van water voor de koelwatervoorziening een vestigingsvoorwaarde.

De sterke opmars van het gebruik van electriciteit voor allerlei doeleinden heeft in het landschap de komst van een aantal nieuwe elementen tot gevolg gehad. Behalve de centrales zelf verschenen vele grote en kleine verdeelstations, hoogspanningsleidingen en kleinere distributielijnen. De eerste hoogspanningsleiding in Salland, van Zwolle naar Deventer, dateert van voor de Tweede Wereldoorlog. De overige zijn van na de oorlog.

4 Nederzettingen

4.1 Spreidingspatroon

Een blik op de kaart van ongeveer 1850 toont een concentratie van bewoning langs rivieren en beekjes en in mindere mate langs de kanalen. Een brede band van bebouwing (zowel in de vorm van woningen als van landbouw) strekt zich uit aan weerszijden van de IJssel en het Zwarte Water. Ook langs de Vecht, de Reest en de Regge bevinden zich soortgelijke bebouwingsbanden, maar deze zijn van kleinere omvang.

Rond 1850 tekent zich ook duidelijk een aantal bewoningsconcentraties af langs de Dedemsvaart, te weten Den Hulst (het huidige Nieuwleusen-Noord), de bedelaarskolonie de Ommerschans en de veenkolonie Dedemsvaart. Langs de onderdelen van het toen pas aangelegde Overijsselse kanalenstelsel is rond die tijd nog geen sprake van duidelijke kernvorming, alleen verspreide bebouwing komt er sporadisch voor.

Een heel ander beeld vertonen het gebied van de komkleigronden langs de IJssel, het gebied rond Kamperveen en de polder van Mastenbroek. Tussen de verschillende dorpen en gehuchten komt in deze gebieden ook veel verspreide bebouwing voor, waarvan de zogenaamde huis- of éénmansterpen, voornamelijk op het Kampereiland, de meest opmerkelijke representanten vormen.

Lintbebouwing in de meest zuivere vorm komt voor in Staphorst en Rouveen en in Nieuwleusen, het huidige Nieuwleusen-Zuid.

De grote Sallandse steden,

Deventer, Zwolle en Kampen verraden door hun ontstaansgeschiedenis het grote belang van goede verbindingen over water voor de welvaart van een nederzetting. Deventer en Kampen liggen beide direkt aan de IJssel, Zwolle aan het Zwarte Water, terwijl deze stad sinds 1819 met de IJssel verbonden is door de toen gereedgekomen Willemsvaart.

Ook de kleine steden van Salland (uitgaande van verleende stadsrechten) liggen aan van oorsprong natuurlijke waterwegen. Wilsum en Grafhorst liggen aan de IJssel, Genemuiden en Hasselt aan het Zwarte Water en Ommen, Hardenberg en Gramsbergen aan de Vecht.

Morfologisch en functioneel gezien, zijn de plaatsen Wilsum, Grafhorst en Gramsbergen, die wel stadsrechten hebben, niet uitgegroeid tot "echte" steden.

Naast de steden ligt rond 1850 ook verreweg het grootste deel van de Sallandse dorpen en gehuchten langs de drie grootste waterlopen IJssel, Zwarte Water en Vecht. Ze komen tevens verspreid voor in de overige bewoonde gebieden, vooral langs de Regge en langs de belangrijkere verbindingswegen over land. Voorbeelden van de laatste categorie zijn Heino, Raalte en Holten.

Het hierboven genoemde globale spreidingspatroon van de steden, dorpen, gehuchten en de overige, verspreide bebouwingsvormen hangt nauw samen met de eisen, die de mensen vroeger stelden aan hun woonomgeving. De bodem moest de mogelijkheid voor landbouw bieden en de draagkracht moest voldoende zijn om er huizen en andere bouwwerken op te kunnen bouwen. Aan de gestelde eisen voldeden uitstekend de wat hoger gelegen vruchtbare gronden langs de IJssel en het Zwarte Water (de stroomruggronden) en de genoemde beekdalgronden langs de Reest, de Vecht en de Regge. Ook het overgangsgebied tussen de rivierkleigronden in het westen van Salland en het zandgebied meer naar het oosten voldeed aan genoemde vestigingsvoorwaarden. De gebouwen en akkers van boerenbedrijfjes, maar veel vaker nog de gebouwen, tuinen en parken van de in Salland veelvuldig voorkomende landgoederen, werden gesticht en aangelegd op de in de komkleigronden opduikende dekzandruggen en -koppen. Ook in andere delen van Salland was bewoning mogelijk op dergelijke verhogingen in het landschap. Namen van stadjes als Hardenberg en Gramsbergen in het eertijdse enorme veengebied tussen Coevorden en Almelo verwijzen naar dergelijke dekzandopduikingen.

Zo was de situatie omstreeks 1850. Vanaf die tijd heeft een proces van verdichting geleid tot het in toenemende mate bebouwd raken van de in 1850 nog woeste, onbewoonde gebieden.

Ontwikkelingen in de economische sfeer en niet in de laatste plaats de daarmee samenhangende bevolkingstoename tussen 1850 en 1940 hebben tot gevolg gehad, dat in verschillende buurschappen kernvorming plaats vond. In de gemeente Wijhe bijvoorbeeld ontstond in de marke Wengelo rond de kerk op het landgoed de

Boerhaar een kleine, gelijknamige nederzetting.

Langs de meest oostelijke tak van het Overijssels kanalenstelsel ontwikkelden zich ook enkele nieuwe nederzettingen, die in de loop van de tijd uitgroeiden tot dorpen van behoorlijke omvang en met verschillende voorzieningen op sociaal, cultureel en economisch gebied. Voorbeelden vormen Daarlerveen en Vroomshoop. Op de kruising van twee secties van het kanalenstelsel, het Overijsselsche Kanaal van Deventer naar Dalmsholte en het Overijsselsche Kanaal Vroomshoop-Zwolle, is de nieuwe nederzetting Lemelerveld ontstaan.

Het industriedorp Nijverdal heeft zijn ontstaan en ontwikkeling tot een nederzetting met een regionaal verzorgende functie geheel te danken aan de opkomst en groei van de textielindustrie.

Stadsuitbreidingen buiten de stadsmuren van de steden Deventer, Kampen en Zwolle zorgden voor het vervagen van de vroeger zo strikte scheiding tussen stad en platteland. Deze maakte plaats voor een meer geleidelijke overgang.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn er in Salland geen nieuwe nederzettingen gebouwd. Daarentegen zijn in de meeste gemeenten de hoofdplaatsen sterk gegroeid, mede onder invloed van het opkomende forensisme, bijvoorbeeld in het geval van Den Ham en Bathmen. Verder is het steeds belangrijker worden van het toerisme, bijvoorbeeld in de gemeente Holten, en niet in de laatste plaats de verdergaande industrialisatie, bijvoorbeeld in Nijverdal aanleiding geweest tot groei. **Kaart 18** geeft een indruk van Salland omstreeks 1890.

4.2 Steden

Tot de steden van Salland behoorden rond het midden van de vorige eeuw de drie IJsselsteden Deventer, Zwolle en Kampen, en Wilsum, Grafhorst, Hasselt, Genemuiden, Ommen, Hardenberg en Gramsbergen.

Van de Sallandse steden is Deventer (1) (zie bijlage) veruit de oudste. Van de stad is reeds sprake in het jaar 770. De andere steden langs de IJssel zijn later opgekomen handelssteden. (Zwolle kreeg in 1230 en Kampen omstreeks dat jaar stadsrechten).

Deventer had vroeger twee kernen. De oudste bestond uit een ruim Frankisch hof, waarbinnen een Romaanse kapittelkerk lag. In het oudste gedeelte van Deventer is de eerste rechthoekige omwalling in enkele straatknikken nog terug te vinden. De tweede stadskern ligt direkt rond de Bergkerk. Na samengroeien van de beide stadskernen vonden de latere stadsuitbreidingen van Deventer plaats in de richting van de IJssel, die in vroeger tijd vlak langs het Bergkwartier moet hebben gestroomd.

Meer volgens plan en ruimer gebouwd is de stadsuitbreiding naar het noorden en het westen. Pas na het slopen van de vestingwerken in 1870 werd de stad verder uitgebreid, aanvankelijk slechts in de smalle strook tussen de oude stadsmuren en de tot

Kaart 18

SALLAND OMSTREEKS 1895

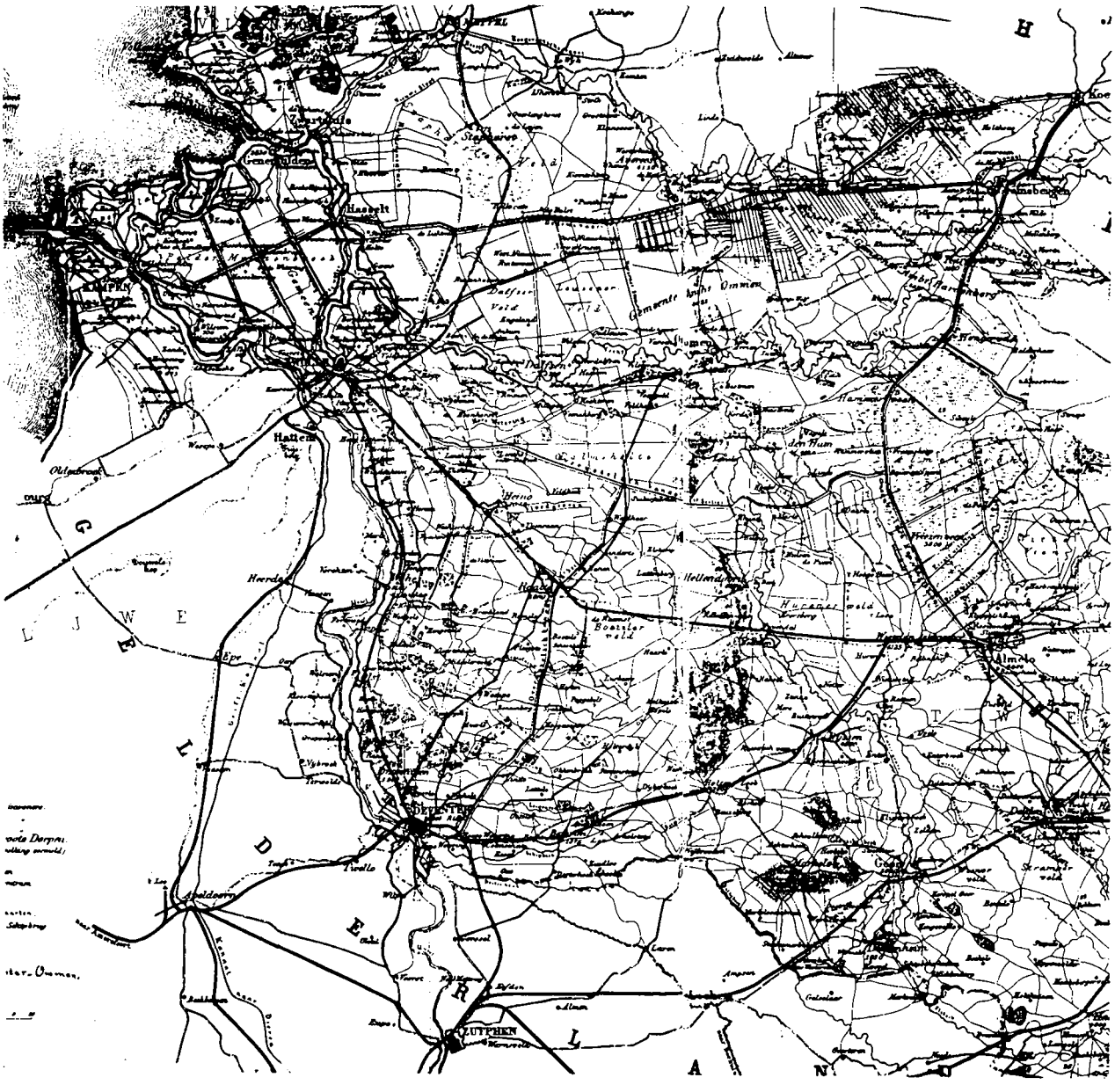

Bron: De provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, p.11.

parken herschapen vesting. De veel omvangrijkere uitbreidingen achter de spoorlijn dateren uit het laatst van de vorige eeuw.

De huidige binnenstad van Deventer toont door het ontbreken van grote doorgaande straten nog steeds het beeld van haar oorspronkelijke functie als overlaadplaats tussen land- en waterverkeer. Van de oude vestingsgrachten zijn de dichtst bij de IJssel gelegen delen herschapen in een handelshaven en industrieterreinen.

De enigszins excentrisch in de provincie gelegen hoofdstad Zwolle (2) bestond in haar beginfase uit een kleine nederzetting ten zuiden van de grote kerk. Zeer vroeg groeide de nederzetting verder uit langs een riviertje, de Grote Aa. In het oosten kwam het gebied rond de Bethlehem Kerk bij de stad; in het westen het meer planmatig gebouwde gedeelte rond de Lieve Vrouwe Kerk. Het gebied tussen de Grote en de Kleine Aa kwam voor 1400 binnen de ommuring. De definitieve ommuring uit de 15e eeuw sloot tenslotte ook de uitbreiding tussen de kleine Aa en de Thorbeckegracht in, waardoor de binnenstad haar ovale vorm kreeg.

Het gedeelte ten noorden van de Thorbeckegracht is bij een nieuwe omwalling in het begin van de 17e eeuw bij de stad ingelijfd. Deze versterking, samen met een linie naar de IJssel, maakte Zwolle tot de hoeksteen van de IJssellinie en de stelling, die het noorden van de Republiek tegen de Spanjaarden moest beschermen. Zodoende had Zwolle vroeger behalve een handelsfunctie ook een duidelijke militaire functie.

In de 19e eeuw zijn de zuidelijke en oostelijke bolwerken tot parken omgevormd. De noordelijke kregen eerst een industriële functie en later een bestemming als parkeerterrein.

Stadsuitbreidingen van na de periode van de ommuurde, omwalde stad liggen langs de oude aanvoerwegen en rond het station.

Kampen (3) is een vrij jonge Hanzestad, waarvan de hoofdas gevormd wordt door een weg, die beschouwd kan worden als de as van een op veengrond opgeworpen handelsterp of steegdorp. De oudste kern liep van de St. Nicolaas- of Bovenkerk tot de Plantage. In het westen werd ze begrensd door de Hofstraat, in het oosten door de IJssel. De scheepvaartfunctie van de stad wordt in dit oudste gedeelte goed tot uitdrukking gebracht in een aantal loodrecht op de as staande zijstraatjes. De grote bloei van de handel maakte al vroeg een omvangrijke uitbreiding van de stad noodzakelijk. Het gedeelte tussen de IJssel en de Burgwal en van de Bovenkerk tot aan de Botervatsteeg was reeds in de 13e eeuw ommuurd. De Nieuwstad rond de Buitenkerk werd in de 14e eeuw toegevoegd. De uitbreiding aan de overzijde van de Burgel dateert uit de 15e eeuw. Het rivierfront van de stad dateert van na 1840, evenals het park, dat op de restanten van een 16e eeuwse omwalling is aangelegd.

Wilsum (4) is een op een oeverwal, langs een dijk gebouwd stadje, dat in zijn allereerste ontwikkelingsfase is blijven steken. Als zodanig geeft het een

goede indruk van de wijze, waarop grotere steden als het naburige Kampen, zich vanuit een dergelijke nederzetting ontwikkeld hebben.

Genemuiden en Grafhorst (5) en (6) behoren tot de categorie van plattelandssteden. Deze in de IJsseldelta gelegen nederzettingen zijn echter in vorm en functie gewone dijkdorpen gebleven.

Een ander voorbeeld van een oeverstad is Hasselt (7). De oudste volgens plan gebouwde kern tussen de Herengracht en het Zwarte Water is in de 16e eeuw omgeven door een ruime nieuwe vestinggordel. Dit nieuwe gedeelte is echter nooit volgebouwd.

Op een strategisch gelegen verhoging, dicht bij de rivier, is het stadje Ommen (8) gebouwd, ter bescherming van een de Vecht kruisende weg. Van de oude aanleg volgens het zogenaamde bastide-idee (Middeleeuwse stad met een regelmatige rechthoekige uitleg) resteert alleen nog de platte-grond.

Gramsbergen (9) is het schoolvoorbeeld van een buiten een kasteelpoort gegroeide nederzetting. Het kasteel is, op de poort na, verdwenen, maar de plaats zelf is nog redelijk in takt.

Hardenberg (10) is een nog goed te herkennen voordestad, een nederzetting gelegen bij een belangrijke beekovergang. De stad heeft zich ontwikkeld in het oudere kerspel Heemse op het punt, waar twee wegen uit het oosten samenkwamen en de Vecht overstaken. Aan beide wegen zijn in de Franse tijd kleine linies aangelegd, die het karakter van Hardenberg als een grensvesting nog eens extra onderstrepen. De stad zelf is gebouwd als een primitieve bastide bij een Stichtse burcht.

4.3 Dorpen en gehuchten

De plattelandsnederzettingen kunnen in een achttal categorieën worden onderverdeeld. Het merendeel van de Overijsselse nederzettingen valt in de categorie oude zandnederzettingen. De oorsprong van dit type nederzetting ligt meestal aan de middenloop van een beekdal. De plaatsen voor de boerderijen werden zo gekozen, dat men water, brand- en gebruikshout en bouwmaterialen, maar vooral geschikte grond voor akkerbouw en veelteelt binnen handbereik had. Vaak gebeurde het dat de boerderijen, door uitputting van de grond, diverse malen verplaatst moesten worden.

Een belangrijke fase brak aan toen het grondgebruik dankzij bemesting intensiever werd en een pas ontgonnen stuk bos of woeste grond permanent kon worden bebouwd. Zo'n gewonnen stuk bouwland werd naar evenredigheid onder de gerechtigde boeren verdeeld. Zo ontstonden de escomplexen. Vanwege het verbrokkelde reliëf werden in Overijssel naast deze escomplexen ook éénmansessen aangelegd. De gezamenlijke inspanningen van de markegenoten brachten veel verandering. Er moesten afspraken gemaakt worden voor het ploegen, het bemesten en het tijdstip van oogsten.

Tevens mocht het vee niet meer overal vrij rondlopen. De weidegronden bleven gemeenschappelijk domein. Door de toepassing van steeds betere ploegtechnieken werd het mogelijk meer grond te bewerken, totdat alle beschikbare grond op was en het ecologisch maximum voor die periode was bereikt.

Binnen het dorpsgebied was een duidelijke functionele scheiding aangebracht tussen de verschillende gebruiksgronden. De bouw-, weide- en hooilanden lagen het dichtst bij de bedrijfsgebouwen. Verder weg lagen de woeste gronden, waarop schapen werden gehouden voor mest- en wolvoorziening. De woeste gronden leverden daarnaast hout, turfstrooisel en dergelijke, die nodig waren voor het uitvoeren van het agrarische bedrijf.

Voor nieuwkomers was in het volledig in gebruik zijnde dorpsgebied geen plaats meer. Grenzen werden om het dorp getrokken, waarbinnen ieders rechten strikt waren vastgelegd. Er ontstonden de zogenaamde buurschappen of vrije marke-organisaties. De gezamenlijke regelingen leidden tot een zekere concentratie van boerderijen: gehuchten en dorpjes met een plein (brink).

Door de bouw van een kerk, meestal aan de rand van de nederzetting, veranderden de structuur en de functies van het dorp ingrijpend. Vooral wanneer rond de kerk de pastoor, de herbergier, de schout, de smid en de schutter zich vestigden. Wanneer het aantal kerkleden te klein was, bouwde men het bedehuis tussen de deelnemende nederzettingen. De kerk lag dan eenzaam tussen de akkers, terwijl de kerkpaden de verbindingen tussen de kerk en de aangesloten woonkernen vormden.

In de loop van de tijd zagen sommige boeren zich als gevolg van het vol raken van het dorp zich genoodzaakt, zich elders in de buurt van de es te vestigen, bij voorkeur daar, waar hun beste bouwlanden lagen. Hierdoor ontstonden kransesdorpen. Tevens had deze ontwikkeling tot gevolg, dat het kerndorp steeds minder agrarisch werd, waardoor op en rond het oude veeplein (de brink) de markten konden worden gehouden. Hierdoor kon het esdorp tot marktplaats en zelfs tot stad uitgroeien.

In gebieden, waar de nattere ondergrond de aanleg van een grote gemeenschappelijke akker niet toe liet, bleven de nederzettingen met verspreide bebouwing overheersen. Dit was het geval in grote delen van het dal de Regge. Elke boer breidde in die gevallen afzonderlijk zijn cultuurgrond uit. Het resultaat van een dergelijke meer individuele ontginningswijze (kampontginningen) waren de essenzwermdorpen en meer algemeen: het kamphoevenlandschap. Dergelijke kampontginningen konden ook ontstaan indien zich een boer (keuter) illegaal op het grondgebied van een marke vestigde of indien er in een kern- of kransesdorp geen plaats meer was voor de volgende generatie boeren.

In de categorie zandnederzettingen overheerst in Salland, als gevolg

van de bodemgesteldheid, het essenzwermdorp. Over grote oppervlakten verspreid liggen hier de boerenhoeven met daartussen de kerk- en marktplaatsjes als Bathmen (11), Hellendoorn (12), Dalfsen (13), Wesepe (14) en Den Ham (15). Een aantal van deze esdorpen hebeft zich al in de Middeleeuwen, meestal dankzij de aanwezigheid van een belangrijk bisschoppelijk steunpunt, burcht of hof, tot stadjes opgewerkt bijvoorbeeld de reeds genoemde nederzetting Hardenberg.

De langs de Vecht en de Reest gelegen nederzettingen benaderen de meer geconcentreerde Drentse kern-esdorpen. Voorbeelden van dit type es-dorp zijn Rheeze (16), Oud-Avereest/Den Huizen (17/18), IJhorst (19), Beerze (20), Diffelen (21) en Junne (22). Markant bij deze kernesdorpen is hun wijze van uitbreiden. Op grote afstand van het moederdorp werden -in de vorm van nieuwe zand- c.q. veennederzettingen-, veld- en veenkoloniën gesticht.
Hierbij vertegenwoordigden de veldkoloniën de oude veennederzettingen en de veenkoloniën de nieuwe veennederzettingen. Ze vormen achtereenvolgens de tweede en derde categorie plattelandsnederzettingen. Kernen als Arriërveld, Lemelerveld, Daarlerveen en Rheezerveen zijn representanten van beide soorten koloniën.

De oude veennederzettingen liggen daar, waar onder invloed van de pre-historische warmere klimaatsvoorwaarden (het Holoceen) en bepaalde geomorfologische voorwaarden (afgesnoerde beekdalen, leemlagen in de ondergrond) in stilstaand water veen is ontstaan. De eerste bewoners van de op het veen aangelegde oude veennederzettingen ook wel hoogveenranddorpen, wegveenkolonin, wolddorpen en/of streekdorpen genoemd, bedreven akkerbouw op het veenpakket. Men maakte gebruik van het systeem van de veenbrand- of bovenveencultuur, waarbij de as van verbrande veenlagen als meststof diende. Achter de boerderijen strekte zich bij deze dorpen de strokenverkaveling op. In verband met de noodzakelijke ontwatering stond de natte verkaveling (de sloten) loodrecht op de hoogtelijnen van het veenpakket. Door deze ontwatering ontstonden processen van oxidatie en bezanding, die de akkers onvruchtbaar maakten. Hierdoor waren op den duur de akkergronden alleen nog voor weiland geschikt. Landbinding (de tendens om nabij de waardevolste landerijen te wonen) leidde in die gevallen tot complete dorpsverplaatsingen, waarbij de strokenverkaveling gehandhaafd bleef. Zo zijn bijvoorbeeld Staphorst en Rouveen (23) twee tot drie keer geheel verplaatst.

In het geval dat alle bouwlanden op dezelfde hoogte van de stroken lagen, kon zich een esachtig complex ontwikkelen. Het aanleggen van houtwallen ter vervanging van de oorspronkelijke kavelsloten werd in dat geval een noodzaak. Veen vraagt een natte verkaveling, het droge zand, waarop het veen is ontstaan, moet echter door houtwallen tegen verstuiving beschermd worden.

De tweede vorm van oude veennederzettingen ontstond door het winnen van turf, waarbij al het veen werd afgegraven. De manier waarop de vervening geschiedde is van groot belang geweest voor het ontstaan van de huidige dorpsvorm. Voor de exploitatie van turf werden vaarten gegraven. Vaak vormde een sluis of brug in deze vaarten het vestigingspunt voor een herberg, winkeltjes en andere dienstverlenende bedrijfjes: de kiem van een nieuwe nederzetting. Nieuwleusen is een voorbeeld van zo'n oude veen- of veldnederzetting zonder nazorg, dat wil zeggen dat alle veen werd vergraven en afgevoerd en slechts het pleistocene zand overbleef.

Voor de derde categorie plattelandsnederzettingen in Salland, de nieuwe veenkolonieën, gelden fysisch-geografisch gezien dezelfde bestaansgronden als voor de oude veennederzettingen. Naast een verschil in ontstaanstijd ligt het verschil tussen de twee soorten veennederzettingen vooral in de veel strakkere organisatiegraad van de nieuwe veennederzettingen. De laatste komen in Salland pas na 1800 tot ontwikkeling. De roofbouw, die in oude veennederzettingen tot het genoemde proces van bodemverarming leidde, kwam bij de recentere veennederzettingen niet meer voor. Na de vervening werd de niet afgevoerde bovenste laag, de bonkaarde of bonksel, met de vrijgekomen ondergrond, de eigenlijke dalgrond, vermengd. Deze manier van ontginnen leverde de in principe voor akkerbouw zeer geschikte veenkoloniale dalgronden op. Voorbeelden van nieuwe veennederzettingen met nazorg zijn Dedemsvaart, De Krim, Daarlerveen en Vroomshoop.

Een vierde categorie nederzettingen ontstond onder invloed van de adel. In Salland deed deze stand zich, door de aanleg van grote, min of meer rechtlijnige, gestructureerde landgoederen, flink gelden. Kastelen of havezaten en veelal een aantal boerderijen maakten deel uit van die landgoederen. Groote Schere (24), Schuilenburg (26) en Schoonheeten (27) vormen evenals Vilsteren (28) voorbeelden van de Overijsselse variant van de zogenaamde kasteelgehuchten.

Na een belangrijke voorfase van huisindustrie kwam met name in Twente de fabrieksmatige textielvervaardiging tot ontwikkeling. De zogenaamde fabrieksdorpen, de vijfde categorie nederzettingen, bestond uit bedrijfsgebouwen, de direkteurswoning, wat woningen voor het hoger personeel en een complex arbeiderswoningen. Een Sallands voorbeeld bij uitstek van een dergelijke nederzetting vormt Nijverdal.

In het noordwestelijke en westelijke deel van Salland komt een groot aantal verschillende nederzettingstypen voor. Mastenbroek (29), in de polder met dezelfde naam, vormt het oudste voorbeeld van het kruiswegdorp, waarbij een viertal voorzieningen: kerk, pastorie en/of school, polderhuis en herberg planmatig in de nederzetting werden gebouwd.

De zogenaamde zijlen die door de turfvaart en visserij belangrijk

zijn geworden, vinden in Salland hun representanten onder andere in Katerveer (30).

De reeds genoemde huisterpen, als voorbeeld van oude klei-nederzettingen, zijn vanaf ongeveer 1300 aangelegd op het Kampereiland (31).

Op de smalle -direkt aan de komkleigronden grenzende-oeverwallen langs de IJssel zijn dorpen als Zalk (32), Windesheim (33), Wijhe (34) en Olst (35) voorbeelden van oeverwaldorpen of gestrekte esdorpen.

4.4 Verspreide bebouwing
Het oude gewest Overijssel telde vele havezaten. De ridderhofsteden en kastelen, die de bezitters doorgaans een politieke stem gaven in het gewest, lagen verspreid over de drie Overijsselse drostambten of kwartieren. Salland telde er 74, meer dan de helft van het totale Overijsselse aantal van 137. In veel gevallen werden de hofsteden en kastelen aangelegd op de hogere delen in het landschap. In het overgangsgebied tussen de komkleigronden en de zandgronden komt de relatie tussen het plaatselijke micro-reliëf en de situering van de havezaten zeer duidelijk tot uitdrukking. De dekzandkoppen boden voldoende draagkracht voor de vaak grote bouwwerken. Later vormden deze dekzanden prima bodems voor de aanleg van de parken. Veel havezaten zijn in de loop der tijd afgebroken of hebben hun oorspronkelijke functie verloren. Zo is kasteel Het Nijenhuis in de gemeente Wijhe tegenwoordig een museum. In huize Den Bergh in de gemeente Dalfsen zijn appartementen aangebracht.

Belangrijke forten treft men vooral aan in het noorden van Salland. Ze maakten deel uit van de linie ter bescherming van het noorden van Nederland. Van de grote, rechthoekig aangelegde Ommerschans (36) zijn na een grootscheepse ontginning van het omliggende veengebied en de vestiging van een bedelaarsgesticht in 1823, slechts resten overgebleven. Hetzelfde geldt voor de Bisschopsschans in de gemeente Staphorst.
Met uitzondering van de betonnen kazematten uit de periode tussen de beide Wereldoorlogen werden er na 1850 geen nieuwe verdedigingswerken aangelegd.

Als gevolg van militaire hervormingen in de 19e eeuw, onder andere de instelling van de dienstplicht in 1814, werd de bouw van kazernes noodzakelijk. Eén van de oudste kazernes in Nederland is de in 1849 gebouwde Boreelkazerne in Deventer.

5 Bevolking

5.1 Regionale ontwikkelingen

Overijssel behoorde in het midden van de vorige eeuw tot de dun bevolkte provincies van Nederland. Gemiddeld woonden er in Nederland ruim 80 inwoners per km2, in Overijssel 53. Uit **tabel 2, 3, 4 en 5** op bladzijden 58 blijkt, dat de bevolking van Overijssel tussen 1849 en 1909 met 77% groeide en -over de gehele linie bezien- achterbleef bij de bevolkingstoename van Nederland, die 91% bedroeg. Wel is het zo dat na 1889 de groei in Overijssel even groot was als in Nederland, namelijk ongeveer 30%.

De groei van de bevolking was echter niet gelijk verdeeld over de verschillende delen van de provincie. Zo nam tussen 1849 en 1909 de bevolking van Noordwest Overijssel met 25% toe, die van Salland met 50 tot 60%, en die van Twente met 121%. De stedelijke groeicijfers tonen nog duidelijker de regionale differentiatie: de oude Hanzesteden Zwolle, Deventer en Kampen gaven in het genoemde tijdvak een groei te zien van 80 tot 90%, terwijl de in het oosten van de provincie gelegen steden Almelo, Hengelo en Enschede stijgingen te zien gaven van respectievelijk 215, 455 en 340%. Deze cijfers tonen aan, dat een groter deel van de Overijsselse bevolking in Twente kwam. Tussen 1849 en 1879 bedroeg dit aandeel nog zo'n 38%, in 1909 woonde al 47% van de totale Overijsselse bevolking in dat gewest.

De groei van de bevolking en de regionale differentiatie daarvan kan worden verklaard door ontwikkelingen op het gebied van de bestaansbronnen. Terwijl

Tabel 2, 3, 4, en 5

BEVOLKINGSONTWIKKELING IN OVERIJSSEL EN IN NEDERLAND NA 1849. (1849=100)

2)

jaar	Overijssel absoluut	Overijssel index	Nederland index
1849	215.800	100	100
1869	254.100	118	117
1889	295.400	137	148
1909	382.900	177	191

3)

jaar	Overijssel absoluut	Overijssel index	Nederland index
1909	382.900	100	100
1920	438.800	115	117
1930	520.800	136	135

4)

jaar	Overijssel absoluut	Overijssel index	Nederland index
1930	520.800	100	100
1940	585.100	112	112
1950	682.200	131	129

5)

jaar	Overijssel absoluut	Overijssel index 1)	Overijssel index 2)	Nederland index
1950	692.100	100	100	100
1960	799.000	115	112	112
1970	920.900	133	129	127
1980	1.018.100	147	142	138
1984	1.042.100	151	146	141

1) = Inclusief Noordoostpolder en Urk.

2) = Exclusief Noordoostpolder en Urk.

Bron: F. Fischer, 1986, p.p. 32, 168 en 254.

Salland hoofdzakelijk agrarisch bleef, ontwikkelde Twente zich tot een echt industriegewest, dat veel mensen van elders aantrok, voornamelijk de jongere generaties.

In de periode 1909-1930 nam, zoals blijkt uit **tabel 3**, de bevolking van Overijssel toe met 36%. Daarmee lag het groeipercentage iets hoger dan in Nederland als geheel. Met 155 inwoners per km2 in 1930 bleef Overijssel behoren tot de dun bevolkte provincies van Nederland. Gemiddeld bedroeg de bevolkingsdichtheid van Nederland namelijk 244 inwoners per km2.

Evenals in de periode 1849-1909 was de groei van de bevolking tussen 1909 en 1930 niet evenredig over de provincie verspreid. Ook nu weer nam Twente de koppositie in met een bevolkingstoename van 54%. In Salland en Noordwest Overijssel waren de cijfers respectievelijk ongeveer 23 en 6. Een en ander betekende, dat nog sterker dan voorheen, het aandeel van de totale bevolking dat in Twente woonachtig was, groeide. In 1909 bedroeg dit percentage nog 47, in 1930 was het al opgelopen tot ruim 53. De regionale differentiatie in bevolkingsgroei komt ook nu weer zeer duidelijk tot uitdrukking in de verschillende groeicijfers van de steden. De Sallandse steden Zwolle, Deventer en Kampen gaven in de periode 1909-1930 een groei van de bevolking te zien van respectievelijk 19, 30 en 1 procent, terwijl de Twentse steden Hengelo, Almelo en Enschede groeicijfers hadden van 71, 55 en 60 procent.

Uit de cijfers van **tabel 4** blijkt, dat in het tijdvak 1930-1950 de bevolking van Overijssel toenam met 31%. De groei komt daarmee evenals in de vorige periode weer iets boven het landelijke gemiddelde uit. Een en ander bracht overigens geen verandering in het verschil in bevolkingsdichtheid: Overijssel bleef betrekkelijk dun bevolkt met 205 inwoners per km2 in 1950 tegen ruim 309 in Nederland.

De regionale verschillen in bevolkingsontwikkeling zijn in de periode 1930-1950 minder spectaculair dan in het voorgaande tijdvak. De bevolking in de IJssel-Vechtdelta, Zuid-Salland en Noordoost Overijssel (tesamen Salland uitmakende) groeide met respectievelijk 23, 29 en 30%. In Noordwest Overijssel (Land van Vollenhove) nam de bevolking toe met 19%. Twente bleef koploper met 34%, maar lag daarmee maar iets boven het provinciale gemiddelde. Daardoor kwam er ook nauwelijks verandering in het aandeel van de totale Overijsselse bevolking, dat in Twente woonde: in 1930 bedroeg dit 53%, in 1950 bijna 55%. Voor Noordwest Overijssel, de IJssel-Vechtdelta, Zuid-Salland en Noordoost Overijssel lagen deze percentages op respectievelijk 8, 19, 13 en 9.

Een soortgelijke nivellering in de groei van de bevolking valt te constateren voor het inwonertal van de grote steden in Overijssel. Zwolle, Deventer en Kampen groeiden met respectievelijk 23, 30 en 23 procent, Hengelo, Almelo en Enschede met respectievelijk 46, 31 en 32 procent. Opvallend is het grote verschil in groei van de

Kamper bevolking in vergelijking met die in de voorgaande periode.

De ontwikkeling van de bevolking in Overijssel en Nederland tussen 1950 en 1984 staat in **tabel 5**. Hieruit blijkt dat de Overijsselse bevolking met meer dan de helft toenam. Ten dele is dit te verklaren uit de stijgende bevolking van de Noordoostpolder; in 1943 woonden hier, het voormalige eiland Urk buiten beschouwing gelaten, slechts 380, in 1950 al ruim 5.200 en in 1987 37.820 personen. Ook de bevolking van Urk steeg snel: van ongeveer 4.700 in 1950 tot 11.829 in 1987.

De bevolkingsgroei van Overijssel (exclusief Urk en de Noordoostpolder) lag maar net boven het landelijke gemiddelde. De nivellerende tendens met betrekking tot de regionale bevolkingsontwikkelingen heeft zich na 1950 in versterkte mate voortgezet. Meer dan de helft van de Overijsselse bevolking, namelijk 54% woonde in Twente, 19% in de IJssel-Vechtdelta, 12% in Zuidwest-Overijssel, 7% in Noordoost-Overijssel en 8% in Noordwest-Overijssel inclusief Urk en de Noordoostpolder.

In de groei van de stedelijke bevolking valt wel een duidelijke verschuiving op te merken. Tot 1950 was de groei in de Twentse steden groter dan die van de westelijke steden Zwolle, Deventer en Kampen. Na 1950 trad daarin sterke een verandering op. Het inwonertal van de groeikern Zwolle nam in deze periode met maar liefst 77% toe, terwijl Hengelo en Almelo een groei van respectievelijk 58 en 52% te zien gaven. Voor Deventer, Enschede en Kampen bedroegen de percentages in dezelfde tijdsspanne 42, 36 en 33. De ommekeer in de groeicijfers van de steden is voornamelijk toe te schrijven aan een verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur. Het belang van de textielindustrie nam sterk af, terwijl vooral Zwolle als hoofdstad van de provincie de vruchten plukte van een toename van de werkgelegenheid in de dienstensektor.

In de periode 1850-1940 hebben zich niet alleen tussen de gewesten meer of minder grote verschillen voorgedaan, ook de verschillen tussen de Sallandse gemeenten onderling waren groot.

5.2 Gemeentelijke ontwikkelingen

Op basis van de cijfers in **tabel 6** kunnen de Sallandse gemeenten met betrekking tot de bevolkingsgroei tussen 1850 en 1940 ingedeeld worden in drie categorieën, namelijk gemeenten met een min of meer constante groei, gemeenten met een tijdelijke teruggang en stagnerende, c.q. achteruitgaande gemeenten.

Tot de eerste categorie gemeenten behoren Zwolle, Deventer, Hellendoorn, Hardenberg, Den Ham, IJsselmuiden, Raalte, Nieuwleusen en Staphorst. Van de drie grote stedelijke gemeenten is Deventer in de betreffende periode het snelst gegroeid, namelijk met 277%. De gemeente met de sterkste groei van allemaal in de periode 1850-1940 is Hellendoorn. De bevolking nam er toe met ruim 400 procent. (van 3.907 tot 15.807 inwoners) Deze sterke groei is voor een groot deel toe te schrijven aan de opkomst van de

Tabel 6

DE BEVOLKINGSONTWIKKELING PER SALLANDSE GEMEENTE VANAF 1850 (1850=100)

gemeente	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1987	1987 3
Avereest	5.192	6.278	6.262	6.573	6.246	6.596	7.942	8.932	9.582	10.393	14.199	
	100	121	121	127	120	127	153	172	185	200	273	137
Bathmen	1.523	1.535	1.467	1.375	1.374	1.398	1.640	1.730	1.900	2.105	5.129	
	100	101	96	90	90	92	108	114	125	138	337	244
Dalfsen	4.803	5.221	5.351	5.226	5.281	5.411	5.829	6.460	7.318	8.162	15.176	
	100	109	111	109	110	113	121	134	152	170	316	186
Den Ham	2.427	2.987	3.862	4.856	4.528	4.395	4.726	5.431	6.478	7.486	14.612	
	100	123	159	200	187	181	195	224	267	308	602	195
Deventer	14.901	16.560	17.892	19.634	23.087	26.224	28.005	32.248	36.221	41.338	65.423	
	100	111	120	132	155	176	188	216	243	277	439	158
Diepenveen	3.091	3.633	3.708	3.746	3.885	4.258	4.682	5.329	6.774	7.491	10.316	
	100	118	120	121	126	138	151	172	219	242	334	138
Genemuiden	1.884	2.009	2.317	2.858	2.875	2.790	2.994	3.200	3.311	3.646	7.294	
	100	107	123	152	153	148	159	170	176	194	387	200
Gramsbergen	1.710	2.018	2.545	3.207	3.367	3.327	3.679	3.942	4.312	4.657	6.028	
	100	118	149	188	197	195	215	231	252	272	352	129
Hardenberg	6.001	7.680	8.380	9.517	9.650	9.871	11.874	13.712	15.762	17.986	31.923	
	100	128	140	159	158	161	198	228	263	300	532	177
Hasselt	2.257	2.336	2.311	2.570	2.430	2.388	2.340	2.281	2.256	2.087	6.723	
	100	104	102	114	108	106	104	101	100	92	298	322
Heino	1.744	1.863	1.698	1.952	2.061	2.081	2.214	2.457	2.795	3.106	6.974	
	100	107	97	112	118	119	127	141	160	178	400	225
Hellendoorn	3.830	4.756	5.268	5.795	6.362	7.482	9.143	10.794	13.721	15.807	33.967	
	100	124	138	151	166	195	239	282	358	413	887	215
Holten	2.931	3.102	3.096	2.963	2.799	2.874	3.190	3.541	4.121	4.518	8.634	
	100	106	106	101	95	98	109	121	141	154	295	191
IJsselmuiden	3.338	3.799	4.308	5.064	5.133	5.242	5.312	5.473	5.944	6.446	12.727	
	100	114	129	152	154	157	159	164	178	193	381	197
Kampen	11.069	14.004	15.114	17.849	18.792	19.701	19.772	20.634	19.880	20.935	32.527	
	100	127	137	161	170	178	179	186	180	189	294	156
Nieuwleusen	1.925	2.033	2.170	2.280	2.364	2.668	2.868	3.237	3.714	4.118	8.200	
	100	106	113	118	123	139	150	168	193	214	426	200
Olst	3.762	4.375	4.367	4.427	4.643	4.785	4.854	5.190	5.771	6.322	8.979	
	100	116	116	118	123	127	129	138	153	168	239	142
Ommen	3.745	6.126	6.226	6.917	5.499	5.505	6.219	6.700	8.129	9.291	17.732	
	100	163	166	185	147	150	166	180	217	248	473	191
Raalte	5.243	5.605	5.594	5.749	5.776	5.905	6.619	7.840	9.641	11.154	26.251	
	100	107	107	110	110	113	126	150	184	213	501	235
Staphorst	4.315	4.639	4.860	5.083	5.352	5.669	6.037	6.181	6.785	7.633	13.308	
	100	108	113	118	124	131	140	143	157	177	308	174
Wijhe	3.584	3.821	4.271	3.991	4.102	4.127	4.426	4.716	4.968	5.190	7.242	
	100	107	119	111	114	115	123	131	139	145	202	140
Zwolle	17.930	19.315	20.699	23.060	26.726	30.848	33.928	35.743	40.496	43.301	89.348	
	100	108	115	127	150	172	189	200	226	242	498	206
Zwollerkerspel 2	4.226	4.775	5.250	5.638	5.856	5.871	6.652	7.231	8.156	8.600	-	
	100	113	124	133	139	139	157	171	193	204	-	-
Salland	111.368	128.470	137.016	150.330	158.188	169.416	184.945	202.996	228.035	251.772	442.712	
	100	115	123	135	142	152	166	182	205	226	398	176

1) Cijfers zijn per 31 december.
2) Zwollerkerspel is in 1967 opgeheven en verdeeld onder de gemeenten Zwolle, IJsselmuiden, Genemuiden, Hasselt en Heino.
3) 1940 = 100.

Bron: Databank Universiteit Amsterdam, vakgroep sociale geografie, 1988

textielindustrie in het dorp Nijverdal.

Kenmerkend voor de gemeenten met een tijdelijke teruggang in de bevolking is, dat die teruggang heeft plaatsgevonden rond 1880, ten tijde van de landbouwcrisis. Een uitzondering hierop vormt de gemeente Kampen, die rond 1930 haar inwoneraantal tijdelijk zag teruglopen. De echte plattelandsgemeenten verloren veel inwoners door migratie naar de Twentse industriesteden en in mindere mate naar de grote steden van Salland. Anderzijds vertrokken veel mensen naar de Verenigde Staten van Amerika, Canada en Australië. De gemeente Bathmen heeft lange tijd te lijden gehad van het wegtrekken van de bevolking. De gemeente Ommen daarentegen heeft een korte doch hevige periode van bevolkingsafname gekend. Tussen 1880 en 1890 is deze bevolking met 20% afgenomen. De overige gemeenten, die tot de tweede categorie behoren, zijn Avereest, Dalfsen, Den Ham, Genemuiden, Heino, Olst en Wijhe.

De enige gemeente met een bevolking, die tussen 1850 en 1940 qua omvang is afgenomen, is Hasselt. In 1940 telde deze gemeente 8% minder inwoners dan in 1850. Hasselt behoort derhalve tot de groep van stagnerende/ achteruitgaande gemeenten.

In de meeste gemeenten heeft zich na 1940 de groei van de bevolking in versterkte mate voortgezet. In veel gevallen kwam het in een periode van 47 jaar tot een een verdubbeling van het inwoneraantal. Ook de gemeente Hasselt valt na 1940 in de categorie van snel groeiende gemeenten. Zij is zelfs de snelst gegroeide gemeente van Salland met een groeipercentage van 322.

In een aantal gemeenten is de snelle bevolkingstoename in de laatste periode voor een deel het gevolg van de reeds genoemde gemeentelijke herindelingen, waarbij bijvoorbeeld de voormalige gemeente Zwollerkerspel in 1967 werd verdeeld onder de buurgemeenten. Onder andere Hasselt profiteerde hiervan, namelijk door een twintigvoudige vergroting van het grondgebied.

Het zijn juist de aan Twente grenzende industriegemeenten, die vanaf 1850 tot 1987 het sterkst zijn gegroeid. Hellendoorn, Den Ham en Hardenberg groeiden in het betreffende tijdvak met respectievelijk 887, 602 en 532 procent. De minst snel gegroeide gemeenten, met uitzondering van Zwolle, Deventer en Kampen, liggen overwegend langs de IJssel en in de IJsseldelta. De toename van de bevolking van Wijhe tussen 1850 en 1987 bijvoorbeeld was slechts 202%.

6 Middelen van bestaan

6.1 Landbouw

De landbouw (veeteelt, akker-, tuin- en bosbouw) is altijd de economische basis van Salland geweest. Handel en nijverheid hebben hun ontstaan direkt aan deze landbouw te danken.

Tot de markeverdelingen in de 19e eeuw was, afgezien van het grootgrondbezit, alleen sprake van kleine, gemengde boerenbedrijven. Omdat de boeren veelal zelfverzorgend waren, was het van groot belang dat elk bedrijf toegang had tot tenminste drie verschillende soorten gebruiksgronden. Mede hierom vestigde men zich bij voorkeur op de overgangsgebieden tussen de hogere en daardoor drogere gronden en de lagere, natte gronden langs een rivier of beek. Op de hoge gronden teelde men rogge, boekweit, tarwe en aardappelen. De lagere gronden dienden als hooi- en weilanden. Daarnaast waren woeste grond en bossen indirect voor de mestproductie en voor de levering van gebruikshout onontbeerlijk. De twee laatstgenoemde gebruiksgronden lagen in de minst vruchtbare delen van het dorpsgebied. Op de topografische kaart van ± 1850 is het bovenstaande patroon in grote lijnen duidelijk te herkennen: de bouwlanden bevinden zich hoofdzakelijk op de oeverwallen en langs de IJssel en in zogenaamde escomplexen op de hogere gronden langs de Vecht en de Regge.

In de loop van de 19e eeuw maakten de boeren steeds grotere gebieden voor bouwland geschikt. Dit was voornamelijk een gevolg van de steeds betere vooruitzichten in de landbouw. De

prijzen van veel akkerbouwgewassen stegen, met name die van granen. Daarbij kwam nog dat als gevolg van de opkomende textielindustrie de bevolkingsconcentraties in de Twentse industriesteden een steeds belangrijker afzetgebied gingen vormen. Als mest gebruikten de boeren plaggen, al dan niet vermengd met dierlijke meststoffen. De veeteelt stond daarom grotendeels in dienst van de akkerbouw. De hoeveelheid beschikbare mest was direkt bepalend voor de grootte van het areaal bouwland dat in cultuur kon worden gebracht. De beschikbaarheid van meststoffen was in sterke mate afhankelijk van de prijs die er voor moest worden betaald. Er was in Salland op zich voldoende mest (uitwerpselen van mens en dier en stadsvuil), maar deze werd voornamelijk afgevoerd naar België, omdat men daar bereid was meer te betalen dan de minder draagkrachtige Sallandse boeren.

Lang heeft de bloeitijd van de landbouw niet geduurd, want omstreeks 1875 zette internationaal een economische depressie in, die tot rond 1895 zou voortduren. In ons land werd vooral de akkerbouw zwaar getroffen, doordat onder invloed van buitenlandse concurrentie, met name uit de goedkoper producerende landen zoals de Verenigde Staten van Amerika en Rusland, de binnenlandse graanprijzen kelderden. Slachtoffers van de crisis waren vooral de kleine boeren en de overbodig geworden landarbeiders.

Een Sallandse boer had ook zonder de landbouwcrisis geen gemakkelijk bestaan. De regelmatig terugkerende wateroverlast en de weinig vruchtbare zandgronden in grote delen van het gewest speelden hem danig parten.

Landbouwers, die voldoende kapitaal in reserve hadden om te investeren in nieuwe productiemethoden en -middelen, trachtten de productie te intensiveren. Landbouwonderwijs en landbouwconsulenten droegen daaraan bij door te adviseren over nieuwe methoden en moderne machines. Ook nam men toevlucht tot andere vormen van landbouw, zoals tuin- en bosbouw. Vaak was dit een nevenactiviteit.

De teelt van groenten is van groot belang geweest in de gemeenten IJsselmuiden, Zwolle, Deventer en Dedemsvaart en verder nog op kleinere oppervlakten in Hardenberg, Gramsbergen en Dalfsen. Hoofdzakelijk betrof het volle grondcultuur. Vanaf ongeveer 1920 is de glastuinbouw toegenomen mede onder invloed van de groei van de conservenindustrie. Ook in dit geval bleven de boeren de verbouw van groenten vaak als bijverdienste beschouwen.

Het gebied van de boomgaarden lag tot de Tweede Wereldoorlog voor het grootste deel in de IJsselstreek. Vooral in de gemeenten Wijhe en Olst heeft de fruitteelt (hoofdzakelijk appels en peren), mede begunstigd door de uitstekende bodemgesteldheid, een sterke ontwikkeling doorgemaakt. In de bloeiperiode van de fruitteelt hadden beide gemeenten respectievelijk 317 en 313 ha boomgaarden. De verkoop van groenten en fruit geschiedde voor het grootste deel via veilingen.

IJsselmuiden, Zwolle, Olst, Wijhe en Deventer hadden dergelijke verkoopinrichtingen.

Tot na de Tweede Wereldoorlog nam in de IJsselstreek de fruitteelt een aanzienlijke plaats in. Daarna is de betekenis ervan snel afgenomen. Door de import van goedkoper fruit nam de vraag naar het duurdere inheemse fruit af en verdwenen de eens zo talrijke boomgaarden grotendeels uit het landschap.

Boom- en bloemenkwekerijen van grote omvang zijn er in Salland tussen 1850 en 1940 niet geweest met uitzondering van de grote exportkwekerijen Moerheim en Tottenham op de dalgronden van de veenkolonie Dedemsvaart.

Hoewel Overijssel tot de relatief houtrijke provincies van Nederland behoort, wil dat niet zeggen dat er veel uitgestrekte bossen voorkomen. Vroeger was de provincie echter zeer bosrijk, getuige de vele plaats- en gebiedsnamen, waarin de lettergrepen holt(e), lo en le voorkomen, bijvoorbeeld Holten, Espelo en Lemele. Door kampontginningen en het kappen van bomen ten behoeve van timmer- en brandhout is veel van het oorspronkelijke loofbos verloren gegaan. De landgoederen in Ommen, Dalfsen en Deventer, onderscheiden zich van dit algemene beeld door een grotere houtrijkdom. Dit gold ook voor de in de jaren twintig opgerichte Staatsboswachterij bij Hardenberg. Salland heeft behalve op de stuwwal Ommen-Markelo, waarop rond de eeuwwisseling veel bos is aangeplant om verstuivingen tegen te gaan, geen grote complexen cultuurbos.

Het waren vooral de Twentse textielfabrikanten die zich vanaf omstreeks 1880 met de aanleg van bossen bezig hielden, niet in de laatste plaats uit financiële overwegingen. In de mijnbouw bestond een grote behoefte aan stuthout, waarvoor met name naaldbomen zeer geschikt waren. Het op grote schaal bebossen van de stuifzandgronden was het gevolg. Onder andere de Sallandse heuvelrug werd met naaldbomen beplant.

Een zeer ingrijpende verandering als gevolg van de landbouwcrisis was, dat veel boeren zich op de veeteelt gingen toeleggen en dat de akkerbouw daarbij in dienst van de veeteelt kwam. Tijdens de crisis waren de prijzen van boter, kaas en vlees namelijk niet gedaald, ze waren zelfs gestegen. De export naar Engeland en het Ruhrgebied groeide sterk. Vooral in de omgeving van Olst en Wijhe ontstonden als gevolg van de steeds belangrijker wordende veeteelt grote varkensmesterijen. Dit had de oprichting van slachterijen en worst- en vleesconservenfabrieken tot gevolg. Deze accentverschuiving van akkerbouw naar veeteelt, die zich na de Tweede Wereldoorlog in versterkte mate heeft voortgezet, heeft duidelijke sporen achtergelaten in zowel het landschap als in de vorm van de bedrijfsgebouwen. De eens zo talrijke akkers en akkercomplexen (essen) verdwenen meer en meer ten gunste van weiland. Alleen op de meest vruchtbare, wat hoger gelegen gronden, bleven de

bouwlanden domineren. Was rond 1880 26% van het totale oppervlak cultuurgrond (bouwland + grasland) in gebruik als bouwland, tegenwoordig (toestand per 1 januari 1987) is dat percentage 22. Hierbij dient rekening te worden gehouden met het feit, dat rond 1880 ook min of meer woeste gronden tot wei- en hooilanden werden gerekend. Van cultuurgrond was bij deze broeklanden dus eigenlijk geen sprake. In later tijd zijn ze ondermeer door ontwatering tot graslanden gemaakt.

Tabel 7 geeft per gemeente een overzicht van de verdeling van het grondgebruik rond 1880. De verdelingen vormen een indicatie van het belang van de verschillende bestaansbronnen binnen elke gemeente. Als voorbeeld moge dienen de gemeente Genemuiden. Deze stad, die vrijwel geen bouwland had, voorzag door middel van handel en visserij in haar bestaan.

De verschuiving van akkerbouw naar veeteelt uitte zich niet alleen in het bodemgebruik, maar ook in de boerderijbouw. Terwijl de vorm van de boerderij omstreeks 1850 nog grotendeels bepaald werd door grote graanzolders en dorsvloeren, werden de latere boerderijen gekenmerkt door grote hooizolders en stalruimten. Kapbergen, hooibergen en andere artefacten waren nodig om de functie van veeteeltbedrijf optimaal te kunnen vervullen.

Nauw samenhangend met de toenemende betekenis van de veeteelt is geweest de oprichting van een aantal zuivenfabrieken.

Voor 1880 vond vrijwel de gehele zuivelproduktie op de boerderij zelf plaats. In het laatste kwartaal van de vorige eeuw bleek echter, dat naast de algemene tenachterstelling van de Nederlandse landbouw, vooral de kwaliteit van de zuivelbereiding sterk achterbleef bij het buitenland. Pogingen om de zuivelbereiding uit het slop te halen en wijzigingen in de economische verhoudingen zijn de belangrijkste oorzaken geweest van de verplaatsing van de melkverwerking van de boerderij naar de fabriek.

Vroeger bracht de boer de eigengemaakte boter op de botermarkt. Bekende botermarkten waren Zwolle, Raalte, Ommen, Kampen, Wijhe, Olst, Deventer en Avereest. Vaak was de handel in boter niet meer dan een ruilhandel. Door de opkomst van de zuivelfabrieken verdwenen de botermarkten snel.

Na 1890 bleek de fabrieksmatige zuivelbereiding zoveel voordelen te bieden, dat het aantal zuivelfabrieken snel steeg, vooral het aantal fabrieken op coöperatieve grondslag. Mede als gevolg daarvan kreeg de verschuiving van akkerbouw naar veeteelt opnieuw een extra stimulans. De grotere melkproduktie kon steeds beter ten gelde worden gemaakt. In de jaren dertig werd op grotere schaal de ondermelk, die vroeger naar de leveranciers terugging als varkens- en kalvervoeding, verwerkt tot kaas en melkpoeder; produkten die meer opbrachten dan de ondermelk.

Tabel 7

GRONDGEBRUIK PER SALLANDSE GEMEENTE ROND 1880 (OPPERVLAKTEN IN KM-2)

gemeente	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Avereest	11,1	16,3	0,5	25,1	13,5				31,9	0,6	0,5	0,8	65,5
Bathmen	8,4	8,5		1,3	0,6				7,4	0,3	0,1	0,7	26,7
Dalfsen	18,9	62,1	0,7	6,5	3,6			0,2	31,1	1,9	0,6	0,8	126,3
Deventer	5,6	5,4	0,6		0,1					0,2	0,3	0,9	13,1
Diepenveen	23,7	31,1	0,7	9,5	5,8			0,2	10,1	1,0	0,6	0,5	84,1
Genemuiden		14,5					2,0	0,2		0,1	6,2	0,1	23,1
Grafhorst	0,1	1,0					0,3	0,2	0,2		0,3		2,1
Gramsbergen	9,7	20,3	0,2	0,6	0,3			0,1	22,1	0,7	2,7	0,3	57,0
Den Ham	8,1	15,4	0,1	0,2	0,5			0,3	16,3	0,1	0,2	0,3	41,5
Hardenberg (A)	23,4	23,8	0,3	1,4	0,9		0,3	0,1	98,5	1,5	1,9	0,8	152,8
Hardenberg (S)	2,8	2,5	0,2						10,5	0,2	0,1	0,1	16,4
Hasselt		0,6									0,1	0,1	0,9
Heino	6,8	16,1	0,4	2,7	0,9			0,1	2,6	0,6	0,1	0,3	30,5
Hellendoorn	19,4	28,3	0,4	2,1	6,9			0,4	66,8	0,7	0,4	0,5	125,8
Holten	14,4	19,6	0,1	0,9	1,9				24,1	0,3		0,3	61,6
Kampen	1,9	50,6	0,3			0,2	2,6	1,0		0,3	3,6	0,8	61,4
Kamperveen	1,1	20,0	0,2	0,1				0,1		0,1	0,4	0,2	22,3
Nieuwleusen	9,6	24,8	0,1	0,2					2,2	1,3	0,1	0,4	38,6
Olst	19,4	23,2	1,9	6,7	3,5	0,3		0,2	2,4	0,8	0,6	0,7	59,7
Ommen (A)	18,7	31,0	0,1	4,9	10,1			0,2	80,8	1,2	10,6	0,5	158,2
Ommen (S)	2,0	4,3		0,1	1,0			0,1	8,2	0,1	0,1	0,1	15,9
Raalte	26,2	50,0	0,1	1,4	0,2				30,0	1,2	0,8	1,4	136,4
Staphorst	19,0	82,4	0,6	5,2	6,8			0,6	40,4	1,5	0,9	0,8	132,7
Wilsum	1,3	4,8	0,1			0,4	0,2	0,4			0,3	0,1	7,5
Wijhe	12,8	31,6	2,3	3,8	0,4	0,2		0,2	0,2	0,9	0,2	0,5	53,1
IJsselmuiden	1,2	14,2	0,3	0,1		0,1	0,3			0,1	4,6	0,3	21,3
Zalk/Veecaten	1,5	10,2	0,3	0,3		0,3	0,2	0,1				0,1	13,1
Zwolle	1,7	13,4	0,6	0,1		0,2	0,2	0,4	0,5	0,2	1,2		18,3
Zwollerkerspel	8,7	122,1	1,1	2,9		0,8	0,5	1,1	0,1	1,9	2,2	1,6	142,8
Salland	277,2	778,1	12,9	53,5	44,6	2,5	6,7	6,2	486,7	18,1	38,2	14,5	1.738

1 = Bouwland
2 = Wei- en hooiland
3 = Tuin, moestuin, boomgaard, bloemisterij en boomkwekerij
4 = Hakhout en bos (opgaande bomen)
5 = Dennenbos
6 = Griend-, twijg- of rijswaard
7 = Rietland, kwelders, gorzen, schollen, aanwassen en slikken
8 = Dijken en bermen
9 = Heide, veengrond, duinen en zand
10 = Veld- en spoorwegen
11 = Vergraven grond, moeras, strand en water
12 = Erven van gebouwen en lustplaatsen
13 = Totaal areaal

Bron: Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, 1890.

Het met name na de Tweede Wereldoorlog buiten gebruik raken van veel windkorenmolens is in de eerste plaats een gevolg van de overschakeling van windenergie op andere energiebronnen, maar tevens duidt het verdwijnen van de molens op het steeds geringere belang van de akkerbouw.

Terwijl de vooruitgang in de bedrijfsvoering van het landbouwbedrijf een algemeen verschijnsel was, bleek steeds meer dat de niet of nauwelijks veranderde of zelfs verslechterde verkavelingsstructuur een remmende werking had op een economische bedrijfsvoering. Factoren die verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor een ongunstige verkavelingsstructuur zijn onder andere:
-een oud-Germaanse of Keltische verdeling van de bouwlanden, zoals die op vele essen voorkwam;
-een slechte verdeling van een marke;
-een verkeerd geleide kolonisatie;
-de reeds eerder genoemde sterke uitbreiding van het aantal bedrijfjes als gevolg van de verschillende tradities op het gebied van het erfrecht.

Een feit blijft dat de landbouw van een overgerfde perceelindeling grote hinder ondervindt en dat het uiterst moeilijk is om daarin verbetering aan te brengen. Slechts een enkele keer is het gelukt om op vrijwillige basis een verbetering tot stand te brengen. In Salland bijvoorbeeld zijn op initiatief van de Nederlandse Heidemaatschappij de Dalfser Hooislagen, in het waterschap Noordervechtdijken, opnieuw verkaveld.

In 1919 kwam de eerste wet op de ruilverkaveling tot stand. Sedertdien heeft de ruilverkaveling in ons land, ook in Salland, een steeds grotere betekenis gekregen. Het slagenlandschap veranderde in een landschap met overwegend blokverkaveling. Oude onregelmatige bouw- en weilanden werden omgevormd tot grote, rechthoekige percelen. Met name daar, waar het ging om ruilverkavelingen in de oudere landbouwgebieden met escomplexen, hebben de houtwallen die vroeger als perceelscheidingen, veekeringen en als bescherming tegen verstuiving van de vruchtbare bodem dienden, plaats moeten maken voor andere afrasteringen.

Eén van de allereerste wettelijke ruilverkavelingen die in behandeling kwam, was die te Nieuwleusen en grensde aan de genoemde Dalfser Hooislagen. Tussen 1925 en 1928 is de gehele resterende veenvlakte in Nieuwleusen in een rationeel verkaveld weidegebied herschapen.

Een aparte plaats binnen de landbouw van Salland wordt ingenomen door de veenkoloniën. Zoals gezegd zijn er in Salland drie veenkoloniale landbouwgebieden, namelijk het gebied rond Avereest, het gebied van de Krim en het gebied van Vroomshoop. De twee eerst genoemde gebieden hebben hun ontstaan te danken aan de Dedemsvaart en de zijtak van dit kanaal naar Coevorden, de Lutterhoofdwijk. Het laatst genoemde gebied kon eerst

verveend worden, nadat het Overijsselsch Kanaal was gegraven. Omstreeks 1900 was de vervening in alle drie de gebieden vrijwel beëindigd.

Na de vervening zijn de Overijsselse dalgronden niet direct in cultuur gebracht. Pas na de invoering van de kunstmest konden deze gronden op grote schaal tot vruchtbare akkers worden gemaakt. Voordat kunstmest werd gebruikt, hadden de dalgronden weinig waarde omdat deze gronden, hoewel de textuur zeer goed is, vrijwel geen voor de plantengroei noodzakelijke stoffen bevatten. Oorspronkelijk werd in de oude veenkoloniën in de meeste behoefte voorzien door gebruik van stadscompost, het invoeren van koemest en/of het zelf houden van vee. In wezen waren de vrijwel zuivere akkerbouwbedrijven gemengde bedrijven met veeteelt in dienst van de akkerbouw. Door de invoering van de kunstmest werd de mogelijkheid tot ontginning (in de betekenis van vruchtbaar maken) van de jonge, verder afgelegen "dallen" geopend. Ondernemende jonge landbouwers uit de oude veenkolonieën (met name uit Groningen, maar al spoedig ook uit andere delen van Nederland) vestigden zich op de Sallandse dalgronden. Zowel de bedrijfsvoering als de -gebouwen waren kopiën van die uit de streek van herkomst. De Groninger kolonisten, die zich rond De Krim vestigden, namen als gevolg van een gebrek aan geschoolde krachten ook hun eigen arbeiders mee.

In Avereest was de ontginning door Overijsselse landbouwers (voor de Groninger kolonisatie 1845-1898) al ver ontwikkeld. Hierdoor waren rond Avereest naar Overijsselse traditie vrij veel dalgronden in gebruik als grasland. In de Krim en bij Vroomshoop is van meet af aan de akkerbouw overheersend geweest. Hoofdprodukt was de aardappel. Daarnaast werden granen verbouwd.

In tegenstelling tot de oudere landbouwgebieden van Salland is in de veenkoloniën de akkerbouw tot op de dag van vandaag de belangrijkste vorm van landbouw gebleven. Een rationele verkaveling is hier van meet af aan kenmerkend geweest. Door de opkomst van de snijmais, sinds het begin van de jaren zeventig, heeft er echter in de oude landbouwgebieden steeds meer omzetting van grasland in bouwland plaatsgevonden.

6.2 Ambacht, industrie en diensten

De Sallandse nijverheid is van oudsher gebaseerd geweest op hetgeen de bodem aan agrarische produkten en delfstoffen opleverde. De belangrijkste bedrijvigheid bestond uit ijzergieterijen, matten- en mandenmakerijen, kalkovens, textielbedrijven en vleesconserven-, zuivel-, turfstrooisel-, sigaren- en steenfabrieken.

Van grote betekenis voor het ontstaan van de industrie in Salland is ook geweest het reeds genoemde "Anerberecht", waarbij de niet-erfgerechtigde jongere boerenzoons de keus hadden tussen of elders vestigen of meehelpen op het bedrijf van de oudste broer. Deze thuisgebleven boerenzoons en

ook andere niet volledig in het arbeidsproces ingeschakelde arbeidskrachten vormden later één van de belangrijkste vestigingsplaatsfactoren voor de opkomende industrie.

Landelijk gezien bleef de Sallandse nijverheid zeer bescheiden van omvang met uitzondering van enkele takken van industrie in de aan Twente grenzende gemeenten Hellendoorn, Den Ham en Hardenberg.

Mede als gevolg van een gunstige verkeers-geografische ligging werd in 1836 in de gemeente Hellendoorn op het kruispunt van de straatweg Enschede-Almelo-Zwolle en de voor kleine schuiten bevaarbare Regge de basis gelegd voor de tot ± 1960 steeds belangrijker wordende textielindustrie. De nieuwe nederzetting kreeg de naam Nijverdal. De stichting van dit dorp was rechtstreeks een gevolg van de na 1830 als huisindustrie weer oplevende Twentse handweverij. De Belgische ondernemer De Maere voerde de produktie van de Twentse handwevers op door ze onder andere met het gebruik van de snelspoel bekend te maken. De voor de ontwikkeling van de fabrieksmatige textielvervaardiging zo belangrijke Thomas Ainsworth stichtte voor dat doel zelfs speciale weefscholen. De eerste weefscholen werden omstreeks 1830 opgericht in Goor, Holten en Diepenheim en later in Enter en Nijverdal. Evenals de overige industriële nijverheid in Salland bleef de textielindustrie aanvankelijk nog kleinschalig van opzet. De doorbraak naar de echte grootschalige, door stoomkracht aangedreven weverij werd omstreeks 1850 gerealiseerd door de gebroeders Salomonson. Op 4 juni 1852 werd in Nijverdal de eerste steen gelegd van een voor die tijd grote stoomweverij. Tussen 1870 en 1914 maakte de katoenindustrie gouden tijden door, waarbij de produktie voor de export steeds belangrijker werd. Ook de metaalindustrie, die sterk afhankelijk was van het wel en wee in de katoennijverheid, maakte goede tijden door, met name in Deventer.

Nadat één van de eerste stoommachines in ons land in 1830 in Twente was geïnstalleerd, volgde Deventer al vrij snel. In 1837 waren er in deze stad al vier in gebruik. Hier lag dan ook het zwaartepunt van de Sallandse nijverheid. In de 19e eeuw had Deventer een aantal grotere bedrijven binnen haar muren zoals de tapijtfabriek van Kronenberg, de textielfabriek van Ankersmit en de ijzergieterij en machinefabriek van Nering-Bögel & Co. De ijzergieterij gebruikte aanvankelijk de in de bedding van de IJssel voorkomende ijzeroersedimenten. Na 1873 is men met het gebruik van dat erts, dat ook naar de Duitse industriesteden werd geëxporteerd, gestopt. Evenals Burgers' Rijwiel en machinefabriek en Auping Matrassen- en Ledikantenfabrieken is het bedrijf van Nering-Bögel & Co ontstaan uit een smederij. De meelfabriek van Noury & Van der Lande vindt zijn oorsprong in twee korenmolens. Tenslotte moeten worden genoemd de talrijke steenfabrieken en kalkbranderijen in de omgeving van deze stad.

De Zwolse nijverheid beperkte zich tot het midden van de 19e eeuw tot kleine bedrijven van voornamelijk lokaal belang, zoals ijzergieterijen, touwslagerijen, matten- en mandenvlechterijen, azijnmakerijen en brouwerijen. Kort daarop, in de periode 1863-1876, vestigden zich enkele grote bedrijven, aangetrokken door de goede verbindingen met een omvangrijk achterland, in de stad. De belangrijkste nieuwe bedrijven waren de Centrale Werkplaatsen van de spoorwegen (1870), de machinefabriek Geurtz aan de Veerallee en de gemeentelijke gasfabriek.

Kampen kende in de tweede helft van de 19e eeuw een niet onbelangrijke sigarennijverheid en emaille-industrie.

Vooral in Zwolle, als administratief centrum van de provincie, was een belangrijk deel van de werkgelegenheid in de dienstensector te vinden. In de loop van de tijd is deze sector in Zwolle van steeds groter belang geworden. Tegenwoordig is er het aandeel van de totale beroepsbevolking in de tertiaire sektor (dienstverlening) groter dan in de secundaire sektor (industrie).

Buiten de drie oostelijke Sallandse industriegemeenten (Den Ham, Hardenberg en Hellendoorn) en de drie grote steden was er in de periode 1850-1914 betrekkelijk weinig industriële activiteit te vinden. Uitzonderingen waren er natuurlijk wel: zo waren er in Olst en Wijhe grote exportslachterijen en steenfabrieken en -evenals in Deventer en Zwolle- langs de IJssel bedrijven voor de verwerking van het ijzeroer. In de havenstadjes Hasselt en Zwartsluis waren, door hun belang voor de binnenscheepvaart, scheepswerven en kalkbranderijen gevestigd. De op de biezenteelt gebaseerde mattenvlechterij was in Genemuiden een belangrijke bestaansbron.

De snelle ontwikkeling van de exportslachterijen in Salland hing nauw samen met de vlucht van de industrialisatie vanaf het midden van de vorige eeuw in het buitenland met name in Engeland en Duitsland. De daar ontstane bevolkingsconcentraties hadden veel voedsel nodig en werden belangrijke afzetgebieden voor de Sallandse vleesverwerkende industrieën. Het opheffen van de Engelse handelsbeperkingen in 1842 maakte zelfs dat Sallandse varkensfokkerijen de toenemende vraag niet aankonden. De vleesverwerkende industrie in Deventer, Olst, Wijhe en Raalte moest varkens van elders aanvoeren.

Zoals gezegd is de steeds groter wordende betekenis van de veehouderij zonder twijfel ook te danken geweest aan de overstap naar fabrieksmatige zuivelbereiding. Volledig economisch nut voor de boeren kwam pas, nadat ze door de stichting van coöperatieve zuivelfabrieken, de produktie zelf ter hand namen. Na 1890 werden in Salland de coöperatieve zuivelfabrieken in grote getale opgericht. Was het aantal zuivelfabrieken in heel Overijssel in 1894 zes, in 1902 was dat aantal opgelopen tot 78.

Aanvankelijk bouwden de coöperatieve verenigingen veelal handkrachtfabrieken, maar al spoedig ging men op grote schaal over tot het bouwen van stoomzuivelfabrieken, waardoor de vorm van de fabrieken sterk gewijzigd werd. Grote schoorstenen verschenen in het landschap.

Erg weloverwogen ging men bij het stichten van zuivelfabrieken niet te werk. Vaak stonden er te veel bij elkaar in een te klein gebied. Tot grote problemen leidde dat vooralsnog niet, omdat het goed ging in de bedrijfstak. Na de Tweede Wereldoorlog deed echter ook hier het schaalvergrotings- en concentratieproces zijn invloed gelden. De een na de andere zuivelfabriek werd stilgelegd en afgebroken, zoals in Hellendoorn, of kreeg een andere functie. In Wijhe herbergt de voormalige melkfabriek tegenwoordig enkele wooneenheden en bedrijfsruimten. Werden fabrieken afgebroken, dan verdwenen ook de eens zo opvallende, karakteristieke schoorstenen uit het landschap. Slechts een aantal grote bedrijven is overgebleven.

Tijdens de hoogtijdagen van de vervening, rond 1860, zijn in de veenkoloniale gebieden industrieën ontstaan, die gebaseerd waren op de daar verbouwde hoofdgewassen: aardappelen en granen, en die als brandstof turf gebruikten. Aardappelmeelfabrieken, strokartonfabrieken en kalkbranderijen zijn hiervan voorbeelden. De in het veenkoloniale landschap aanwezige kanalen maakten de vestiging van die takken van industrie dubbel aantrekkelijk. Grondstoffen en hulpmiddelen konden over water worden aangevoerd; de eindprodukten en het afval konden via dezelfde weg worden afgevoerd. Er zijn in de Sallandse veenkoloniale gebieden successievelijk twee aardappelmeelfabrieken gebouwd; de eerste in 1902 in Lutten onder de naam de Baanbreker. Deze is als een zogenaamde speculatieve (niet-coöperatieve) onderneming begonnen en is dat ook gebleven. In 1906 werd in de Krim de half-coöperatieve fabriek "Inter Nos" gesticht. In 1911 werd de fabriek geliquideerd en daarna aangekocht door de aardappelverbouwers, die in 1912 de N.V. "Onder Ons" stichtten. In 1909 werd in Coevorden de coöperatieve aardappelmeelfabriek "De Centrale" met medewerking van landbouwers uit Dedemsvaart en Vroomshoop gesticht. In Coevorden werd tevens de Drentsch-Overijsselsche Strookartonfabriek gebouwd. Ook hier weer vormden de veenkoloniale landbouwers uit Dedemsvaart en Vroomshoop een deelnemende partij.

Voor steenfabrieken, die in eerste instantie ook turf als brandstof gebruikten, was de onmiddellijke nabijheid van de grondstof klei van essentieel belang. De fabrieken ontstonden dan ook in de uiterwaarden langs de IJssel, met name bij Deventer en Olst en in de meander tussen Olst en Wijhe. Van de nog in 1850 zo talrijk aanwezige kleine steenbakkerijen waren er in 1931 nog zeven over. Concurrentie van onder andere nieuwe bouwmaterialen heeft tot het verdwijnen van de steenfabrieken geleid. Tegenwoordig herinneren alleen de in het landschap zo nadrukkelijk

aanwezige tichelgaten en enkele niet meer in gebruik zijnde fabrieken nog aan de eens zo bloeiende baksteenfabricage.

Aanvankelijk vestigden de nog kleine ondernemingen in de diverse bedrijfstakken zich in de bestaande gebouwen in de stad. De komst van de stoommachine na 1830 maakte echter speciaal ontworpen gebouwen gewenst. Naast het eigenlijke fabrieksgebouw was een machine- of ketelhuis nodig, meestal te herkennen aan de hoge schoorsteen. Een nog bestaand voorbeeld hiervan is het ketelhuis van de K.S.W. te Nijverdal.

Het inschakelen van architecten bij het ontwerpen van fabrieksgebouwen werd aanvankelijk overbodig geacht. De bedrijfsgebouwen moesten in de eerste plaats functioneel zijn. De eerste waren als gevolg hiervan uiterst sober van uitvoering. Na het midden van de vorige eeuw gingen de fabrikanten meer belang hechten aan het uiterlijk van de gebouwen. In de 20e eeuw werden de gebouwen soberder van opzet, terwijl staal- en betonskeletbouw grotere overspanningen mogelijk maakten.

Behalve de bouw van specifieke bedrijfsgebouwen heeft de opkomst van de industrie, met name de textielindustrie in Twente, ook andere ontwikkelingen in de gebouwde omgeving tot gevolg gehad. De fabrieken trokken veel arbeiders aan, waardoor er een aanzienlijke trek van platteland naar stad ontstond. Er ontstonden in verschillende steden en ook in een enkel dorp echte arbeiderswijken. In Nijverdal vormden speciaal voor de arbeiders van de fabriek van Salomonson gebouwde wooncomplexen zelfs het begin van een geheel nieuw dorp.

Naast de trek naar de stad vond er ook een trek in omgekeerde richting plaats. De rijk geworden fabrikantenfamilies trokken uit de overbevolkte steden weg. Zij lieten buitenplaatsen aanleggen op fraaie plekken buiten de stad. De invloed van deze ontwikkeling is het duidelijkst waarneembaar in Twente, maar ook rond Deventer, Zwolle, Kampen, Ommen en Steenwijk werden buitenplaatsen aangelegd en villa's gebouwd.

In dezelfde periode liet de Overijsselse adel zijn oude, vaak nog eenvoudige behuizingen veranderen. Door nieuwbouw of toevoegingen van torens, bordessen en dergelijke kregen sommige bouwwerken het karakter van ware paleizen. Verder verrezen tussen 1850 en 1940 talloze villa's, in de meest uiteenlopende vormen en stijlen.

De industriële revolutie bracht meer veranderingen. De in fabrieken geproduceerde goederen moesten aan de man gebracht worden. Hiervoor werden handelsverenigingen, verzekeringsmaatschappijen en bankinstellingen opgericht. In het begin werd nog kantoor aan huis gehouden. Al spoedig verschenen echter kantoor- en bankgebouwen in het straatbeeld die door hun allure bij de klanten vertrouwen moesten wekken.

Ook de detailhandel breidde zich uit. Naast bakkers, slagers en kruideniers verschenen nu ook

kledingzaken, schoenenwinkels, hoeden- en pettenzaken, etcetera. In de binnensteden ontwikkelden zich winkelgebieden. Grote warenhuizen kwamen voor de Tweede Wereldoorlog in Overijssel weinig voor. De fabrieken hadden in veel gevallen eigen (coöperatieve) winkels. In sommige gevallen waren de arbeiders gedwongen om in deze winkels hun inkopen te doen, de gedwongen winkelnering. Deze vorm van detailhandel kwam veel voor in de verveenderijen.

De handelsactiviteiten en het toenemende verkeer en toerisme zorgden er voor dat de stadsherberg en de landelijk gelegen uitspanningen geleidelijk plaats maakten voor hotels en café-restaurants. De hotels werden vaak in de nabijheid van het station gebouwd, op representatieve plaatsen en met een passend uiterlijk. Het voormalige hotel Geijtenbeek in Zwolle bijvoorbeeld werd gebouwd tegenover het station. Nu staat daar de Amro-bank.

De toenemende welvaart als gevolg van de ontwikkeling van de industrie heeft direkt geleid tot een sterke toename van de bevolking, ook in Salland, zij het, zoals reeds is gezegd, aanvankelijk minder sterk dan in Twente. Deze toename zorgde zelf weer voor een vergroting van de vraag naar zowel materiële als immateriële goederen. Het proces van veranderingen werkte door in de gebouwde omgeving en kwam in een stroomversnelling terecht.

Een geheel ander gevolg van de industriële ontwikkeling was de toenemende milieuverontreiniging. In de loop van de tijd moesten waterlopen steeds grotere hoeveelheden industrieel afval(water) afvoeren, waardoor onder andere de Regge een open riool werd. Daarnaast leidde de inname door de textielindustrie van grote hoeveelheden grondwater voor koel- en andere produktiedoeleinden tot lagere grondwaterstanden. Dit had op sommige plaatsen negatieve gevolgen voor de landbouw, namelijk het uitdrogen van de gronden. De bouw van waterzuiveringsinstallaties in ondermeer de gemeenten Den Ham en Hellendoorn hebben het water van waterlopen zoals de Regge aanzienlijk schoner gemaakt.

6.3 Handel en verkeer

Handel en verkeer en de daarvoor benodigde infrastructuur beïnvloeden elkaar wederzijds. Almelo vertoonde bijvoorbeeld een snellere groei vanaf het moment van de overeenkomst tussen de Bisschop van Utrecht en de heer van Almelo (1405). Hierbij werd bepaald dat er ten behoeve van het handelsverkeer met Duitsland een weg of dijk uit Twente door de heerlijkheid Almelo over Daarle naar Den Ham zou worden aangelegd. Deze weg was de eerste verbinding van Duitsland over Almelo naar Zwolle en Deventer dwars door het moerassige Overijssel. In nauw verband met de handel stond ook het reilen en zeilen in de industrie en landbouw.

Voor de steden Kampen, Zwolle en Deventer is de handel al sinds de Middeleeuwen van het grootste belang geweest: de rivier de IJssel was hun gezamenlijke welvaartsbron. Het verbond der

Hanzesteden behartigde hun belangen, evenals die van de handelssteden in Duitsland, Scandinavië, Engeland, Holland en Vlaanderen. De IJssel was de kortste verbinding tussen het Rijnland en -via de Zuiderzee- Holland, het Oostzeegebied en Scandinavië. Uit het Oostzeegebied werden pelzen, hout en vis meegebracht; uit Holland boter, kaas en lakense stoffen en vanuit het Rijngebied vooral wijn. Het Oostzeegebied had wol, zout en metaalwaren nodig, Holland turf en Duitsland vis.

De internationale betekenis van de IJsselsteden bracht met zich mee dat zij zich ontwikkelden tot belangrijke marktplaatsen voor een groot verzorgingsgebied. Voor de Zwolse en Deventer jaarmarkten kwamen de bezoekers zelfs uit Duitsland. Zwolle fungeerde tevens als overslaghaven. Via de Zuiderzee aangevoerde stoffen werden op zompen overgeladen voor verder transport via de Vecht en/of Regge. Vanuit Westfalen werd langs deze route voornamelijk Bentheimer zandsteen -voor de bouw van kerken, huizen en andere bouwwerken- naar Holland vervoerd. Via de Rijn en de IJssel werd veel tufsteen aangevoerd.

Na de opkomst van de koloniale handel ging de handel via de IJssel steeds verder achteruit, terwijl het belang van Holland toenam. Salland werd steeds verder gedegradeerd tot het achterland van het laatstgenoemde gewest. Dit had tot gevolg dat de IJssel steeds ernstiger verwaarloosd werd. Deze verwaarlozing werd versterkt doordat de drie IJsselsteden elkaar er van verdachten onvoldoende aan het onderhoud van de rivier bij te dragen. Wel bleven de regionale handel en de transitohandel tussen Duitsland en Holland via de Zuiderzee van belang. Vanuit Holland werden nu koloniale waren naar het oosten gebracht. De Sallandse uitvoer was minder geworden, maar om het hoofd boven water te kunnen houden, tegelijkertijd wel gedifferentieerder. Naast agrarische produkten als vlees en groenten werden ook delfstoffen als zout, fosforiet en ijzererts geëxploiteerd.

In de eerste helft van de 19e eeuw nam ook het belang van de lokale handel af. Accijnzen en belastingen drukten zwaar. De Staten van Overijssel en diverse andere steden deden wel pogingen de handel op te vijzelen, maar zonder veel resultaat. In een poging om de transportroutes te verbeteren werd in de periode 1819-1820 de Willemsvaart gegraven, werd in de jaren 1850-1860 het Overijsselse kanalenplan gedeeltelijk uitgevoerd, en werden spoorwegen aangelegd en landwegen verbeterd. Tot op zekere hoogte bood dit soelaas, maar de vroegere grote betekenis van de handel voor de welvaart is nooit meer geëvenaard.

Voor Salland is de aanleg van de spoorwegen naar Twente niet onverdeeld gunstig geweest, met uitzondering van Nijverdal. De textielprodukten van het steeds rijker wordende Twente werden niet langer per schip via Regge en Vecht door Salland vervoerd, maar verlieten per spoor via Deventer de provincie.

Het wel en wee van de Sallandse handel was nauw gerelateerd aan de internationale ontwikkelingen op het gebied van de handel, zoals de opkomst van grote handelssteden als Hamburg, Bremen, Amsterdam en Rotterdam. Internationale handelsverdragen en het opheffen van restricties hadden onmiddellijke gevolgen. Het genoemde, door Engeland in 1842 opgeheven, invoerverbod op vlees stimuleerde bijvoorbeeld zeer sterk de handel en indirect de productie van vlees.

In de tweede helft van de 19e eeuw begon de zeescheepvaart zijn belang voor Salland geheel te verliezen. Voor de steeds groter wordende zeeschepen was de verwaarloosde IJssel te ondiep geworden. Het eertijds internationale belang van de handelssteden Zwolle, Kampen en Deventer was verleden tijd. Wel zijn deze steden, met name Zwolle, steeds van belang gebleven als regionale marktsteden. Naast de boter- en kaasmarkten, waren vooral de paardenmarkten van Zwolle en Deventer belangrijk. Het IJsseldal was van oudsher bekend om zijn paardenfokkerij. De veemarkt van Zwolle is ook nu nog van belang.

Voor de organisatie, financiering en de practische uitvoering van de handel was veel werk- en opslagruimte nodig. Vanaf het einde van de vorige eeuw konden de meeste ondernemers vanwege ruimtegebrek geen kantoor meer aan huis houden. Ze werden steeds meer gedwongen een pand te betrekken, dat al dan niet speciaal voor dat doel was ontworpen. Vooral bij nieuwbouw bestond de mogelijkheid om aan een representatief uiterlijk veel aandacht te besteden. Goederenloodsen en pakhuizen werden in de eerste plaats degelijk en duurzaam gebouwd, conform een al eeuwenlang beproefd concept. Luxe en decoratie werden voor dit soort gebouwen, evenals bij de eerste fabrieksgebouwen, minder noodzakelijk gevonden, hoewel sommige wel zeer rijk gedecoreerd waren.

Voor het transport van goederen en personen hebben eeuwenlang de water- en landwegen een belangrijke rol gespeeld. In Salland waren dat de IJssel en, in mindere mate, de kleine stromen Regge en Vecht, de genoemde Hessenweg tussen Zwolle en Hardenberg en de weg van Almelo via Daarle naar De Ham. Ontwikkelingen in de transporttechnologie leidden ertoe dat na 1860 de spoor- en tramwegen het belang van de andere transportroutes deden verminderen. De komst van de auto heeft -vooral na de Tweede Wereldoorlog- het vervoer over landwegen weer sterk bevorderd. het vervoer over water en rails nam daardoor sterk af.

De spoorwegen in Overijssel dateren, zoals gezegd, van na 1864, toen de eerste lijn van Amersfoort via Hattem naar Zwolle in gebruik werd genomen. Tot het jaar 1860 werd er een vinnige strijd om de concessies gestreden. De wet van 18 augustus 1860 maakte daaraan een einde en verzekerde de totstandkoming van staatswege van een voor de handel zo belangrijk net van spoorwegen. Vooral de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, die in

Overijssel de spoorweglijnen in beheer kreeg, heeft ten behoeve van de handel de verbindingen met het buitenland sterk gestimuleerd. Grote onderlinge concurrentie tussen de vele spoor- en tramwegmaatschappijen, leidden tot ware prijzenslagen op het gebied van de tarieven. Het gevolg was dat de spoorlijnen ten opzicht van de overige verkeersmiddelen een steeds betere concurrentiepositie verkregen. Dit was vooral het geval na de algemene tariefsverlaging in 1927. Op vele trajecten werden in onderling overleg tussen de spoorwegmaatschappijen en andere belanghebbende partijen speciale uitzonderingstarieven (vaak tegen kostprijs) vastgesteld. Vooral de Twentese textielindustrie profiteerde van de lage vervoerskosten.

Rond de jaren dertig van deze eeuw verscheen het vervoer over de weg ten tonele als mededinger in de concurrentiestrijd. Een dicht net van autobusdiensten ging vanaf die tijd de provincie bestrijken. Een concessiestelsel, dat al voor 1930 was ingevoerd, zorgde er voor dat de onderlinge concurrentie afnam en het gebruik van beter materiaal, regelmaat in de lijndiensten en matige tarieven gestimuleerd werd.

Het aantrekken van het vervoer van goederen over de weg heeft de spoorweg-en bootondernemingen menig vracht gekost. De spoorwegen trachtten door het zelf oprichten van autobusdiensten hun vervoer van reizigers en goederen aan te vullen en te verbeteren. In dit verband moet worden genoemd de N.V. Algemene Transport Onderneming (A.T.O.), die zeer nauw met de N.S. verbonden was. Aanvankelijk kreeg deze onderneming geen voet aan de grond. Een vergunning tot het exploiteren van een autobusdienst Nunspeet-Kampen-Zwolle werd niet verkregen omdat ingezetenen van Elspeet en Doornspijk uit angst voor het opheffen van de stoomtramlijn Nunspeet-Zwolle-Kampen met succes beroep hadden aangetekend.

Rond 1930 telde de provincie Overijssel 43 busondernemingen, die in totaal 65 lijnen, waarvan 37 geregelde diensten, onderhielden. Schaalvergroting en concentratie, onder andere als gevolg van het sterk toenemende particuliere autobezit na de Tweede Wereldoorlog, heeft tot een sterke uitdunning van het aantal busondernemingen geleid. De omvang van de overgebleven maatschappijen nam echter sterk toe. Uit sommige bedrijven zijn grote toeringcarbedrijven voortgekomen, mede door de groei van het toerisme. Voorbeelden hiervan zijn de G.E.B.O. en de O.A.D.

6.4 Recreatie

Sinds de eeuwwisseling is voor Salland de recreatie van steeds groter belang geworden. De door vermogende grondbezitters op grote schaal beboste zandgronden waren voor veel mensen aantrekkelijk. De Sallandse heuvelrug en het gebied langs de Vecht spanden in dit opzicht de kroon. Het in 1903 door de N.O.L.S. aangelegde spoorlijntje langs de Vecht richtte zich met name op de groep welgestelden, die langs de rivier hun optrekjes hadden gevestigd. De vele Sallandse havezaten en andere

buitens, die meestal rijkelijk bedeeld waren met bossen en parken, werden ook vroeger al veelvuldig door toeristen bezocht.

Na 1900 kwam de recreatie steeds meer binnen het bereik van de gewone man. Door de komst van de auto werden de mensen steeds mobieler, waardoor in de eveneens toenemende vrije tijd grotere afstanden konden worden afgelegd. Voor veel Sallandse boeren betekende het toerisme een aantrekkelijke bijverdienste. Delen van en soms gehele boerderijen konden als nacht- en vakantieverblijf worden verhuurd en weilanden werden als kampeeraccomodatie ingericht. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft het zojuist beschreven proces zich in een versneld tempo voortgezet. Het aantal zomerhuisjes, bungalowparken, kampeerterreinen en tweede woningen is vooral in en om de Sallandse Heuvelrug gestaag toegenomen.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1 Kerken

In 1571 ontstond te Emden in Duitsland de Nederlandse hervormde kerk, die vóór 1816 echter werd aangeduid met het predikaat gereformeerd. Hoewel deze kerk nooit staatskerk werd, verwierf zij toch een bevoorrechte positie in de Republiek. In ruil daarvoor kreeg de overheid een grote invloed op het kerkelijke leven. De andere kerken mochten wel erediensten uitoefenen, maar alleen in kerkgebouwen, die uitwendig niet als zodanig herkenbaar waren. In de steden waren dat gewoonlijk woon- of pakhuizen, op het platteland schuren, of in een aantal gevallen huiskapellen of adellijke behuizingen. In de 18e eeuw gold een iets ruimer standpunt, maar de regel bleef bestaan dat kerkgebouwen voor andere dan de hervormde eredienst geen toren en klok mochten hebben.

De ondergang van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in 1795 bracht ook een dieptepunt in het bestaan van de Nederlandse hervormde kerk. In 1798 werd namelijk de scheiding van kerk en staat afgekondigd. Tevens werd in dat jaar in de grondwet bepaald, dat alle godsdiensten gelijk gesteld zouden worden en dat de oude kerken en pastorieën in evenredigheid naar het aantal belijders onder de kerkgenootschappen moesten worden verdeeld. De staat zou zorgen voor vervangende ruimte voor hen, die hun gebouwen verloren. Het waren vooral de katholieken, die deze ontwikkeling met gejuich begroetten, omdat ze eindelijk weer echte kerken mochten gaan bouwen. Hoewel voor het bouwen van

kerken niet langer toestemming vande burgelijke overheid noodzakelijk was, bleef medezeggenschap in kerkelijke bestuursaangelegenheden voor de staat een volkomen vanzelfsprekende zaak. Koning Willem I ging nog een stapje verder. Hij heeft zich persoonlijk intensief met kerkbouw bemoeid door bijvoorbeeld schenkingen. In 1824 werd door Willem I bepaald dat geen nieuwe kerken gebouwd nog bestaande herbouwd mochten worden zonder voorafgaande koninklijke goedkeuring. De uitvoering van dit besluit werd opgedragen aan de minister van Binnenlandse zaken, Openbare Werken en Waterstaat. Kerken, die in het tweede kwart van de 19e eeuw gebouwd werden, kregen zodoende de naam waterstaatkerken. Ze werden in eerste instantie ontworpen door ingenieurs van Rijkswaterstaat. De kerken werden in dezelfde trant gebouwd als de openbare gebouwen ten tijde van Willem I, met hun zuilenstellingen, frontons en een koel classicistisch interieur.

In 1816 gaf Koning Willem I de vervallen Nederlands hervormde kerk nieuw elan door het invoeren van een nieuwe organisatievorm. Bij koninklijk besluit werd het Algemeen Reglement ingevoerd. Felle protesten tegen de nieuwe leervrijheid (sinds de synode van 1816 had het hoofdbestuur van de Nederlands hervormde kerk geen bevoegdheid tot oefenen van leertucht) leidde in 1834 tot de Afscheiding en later in 1886 tot de Doleantie. Willem I wenste echter geen vrijheid van godsdienstoefening toe te staan. Door harde overheidsdwang (inkwartiering, boeten, gevangenschap) aanvaardden de meeste kerken van de Afscheiding noodgedwongen de naam christelijk afgescheiden gemeenten, hoewel ze zich liever gereformeerden hadden genoemd. Door verdere afscheidingen en verenigingen is vooral na de eeuwwisseling een groot aantal gereformeerde kerkgenootschappen ontstaan.

Van grote betekenis voor het versterken van het gereformeerde element in de regio is geweest de Theologische Hogeschool te Kampen. Het begon in 1835 toen Ds. De Cock, de voorman van de afgescheidenen, de opleiding van predikanten ter hand nam. Uit verschillende opleidingen is ten slotte in 1854 de Theologische School der Christelijk Afgescheidene Kerk in Nederland ontstaan. In 1944 werd er een tweede Theologische Hogeschool (artikel 31) opgericht.

Schema 1 geeft een gedetailleerd overzicht van de complexe algemene ontwikkelingsgeschiedenis van de kerkgenootschappen in Nederland. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat niet overal en niet altijd op hetzelfde tijdstip de verschillende nieuwe stromingen ontstonden. De specifieke situatie per gemeente wordt in de deelgebiedsbeschrijvingen behandeld.

In de periode van het waterstaatstoezicht op de kerkenbouw was er weinig verschil in de hoofdvorm tussen protestantse en katholieke bedehuizen, na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 wordt de neo-gotiek een bij uitstek roomse aangelegenheid.

Schema 1

DE STAMBOOM VAN DE REFORMATIE

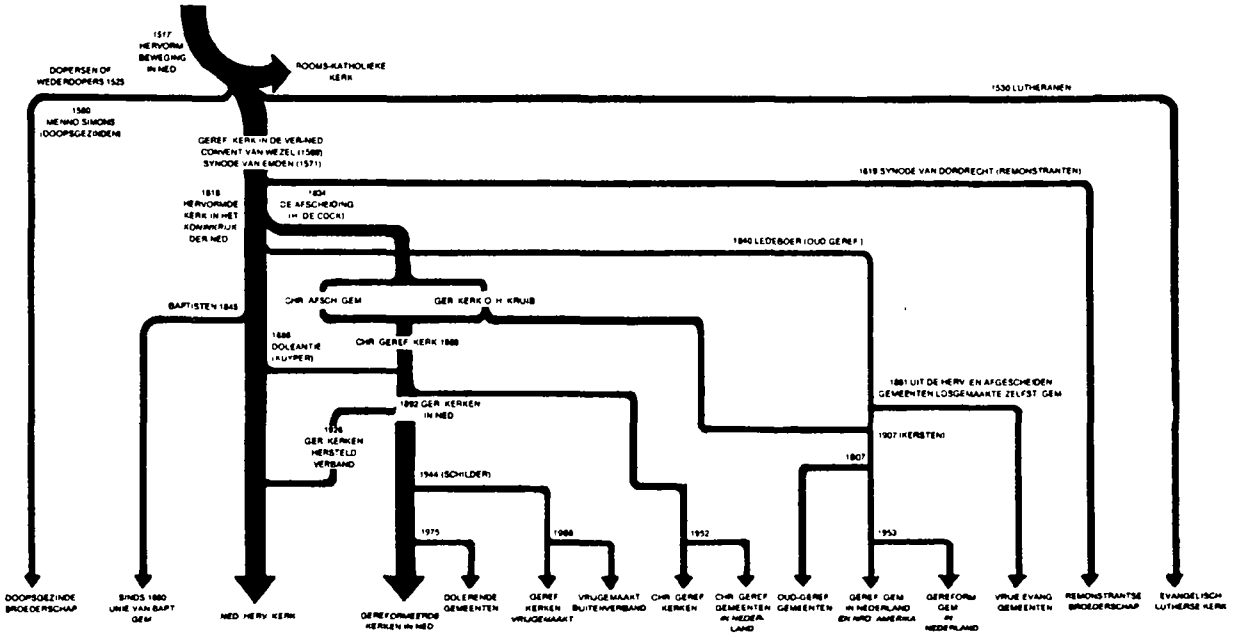

Bron: A. van der Meiden, Baarn, 1976.

Gedurende meer dan een halve eeuw blijft de neo-gotiek in de katholieke kerkbouw domineren. Mede onder invloed van de vele scheuringen bedienden de protestantse kerkgenootschappen zich van alle mogelijke bouwstijlen, echter sporadisch van de neo-gotiek.

In de eerste periode van het bestaan van de afgescheiden kerk (1834) was er nog geen sprake van een eigen herkenbare kerkbouw. Dit om de eenvoudige reden, dat openbare kerkdiensten van andere genootschappen dan de hervormde moederkerk niet waren toegestaan. Kerkdiensten vonden heimelijk plaats in het open veld, in een stal, een werkplaats, kelderruimten en dergelijke, de zogenaamde schuilkerken.

Ook na de instelling van de algehele godsdienstvrijheid in 1848 ten tijde van Willem II, toen de vervolgingen ophielden en de afgescheidenen hun oorspronkelijke naam mochten aannemen, bleef men zich hier en daar behelpen met een ruimte in een bestaand gebouw.

Door de grote offerbereidheid van de gemeenteleden verschenen echter al spoedig overal de kleine kerken van de afgescheidenen. Aanvankelijk kwam het nog veelvuldig voor dat het kerkje werd aangebouwd aan een woonhuis en daarachter schuil ging. Soms werd een kerkje niet in de kern van het dorp, maar ergens buiten in het vrije veld gebouwd, zoals in Genemuiden. Dit had vooral zin als het bestemd was voor een gemeente, die bewoners trok uit meer dan één dorp. Veel kerken kregen een ligging aan een straat achteraf of in het geval van de grote steden soms aan de rand van de stadsbebouwing. In Kampen en Zwolle zijn de kerken echter gebouwd op aanzienlijke plaatsen, respectievelijk aan de Burgwal en in de Plantage.

De Doleantie van 1886 heeft een ware explosie van gereformeerde kerkbouw tot gevolg gehad. Een aantal van de dolerende of Nederduitsch gereformeerde gemeenten, die in de periode 1886-1892 zijn ontstaan, heeft zich aanvankelijk, net als de afgescheidenen in hun beginperiode, tevreden moeten stellen met gehuurde of gratis te beschikking gestelde ruimten. Veruit het grootste deel heeft al snel een eigen kerkgebouw weten te bemachtigen.

De verscheidenheid, die in de periode van de doleantie op het gebied van de kerkbouw werd tentoongespreid, was zo mogelijk nog groter dan gedurende de halve eeuw daarvoor. Evenals bij de kerkgebouwen van de afgescheidenen greep men bij de bouw van de doleantie-kerken wat betreft de plattegrond terug op de Nederlandse protestantse kerkbouwtraditie. Hierbij zijn van oudsher vier hoofdtypen te onderscheiden, namelijk de zaalkerken, die het overgrote deel van de kerkgebouwen uitmaken, de galerijkerken, de kruiskerken en de centraalbouwwerken. De kerken van de dolerenden hadden vaak soortgelijke lokaties als de kerken van de afgescheidenen.

De in de loop van de jaren geleidelijk optredende verandering van de positie van de

gereformeerde kerkgenootschappen in de samenleving weerspiegelt zich zowel in de uiterlijke vorm van de kerkgebouwen als in de situering hiervan. Zolang men gebonden was geweest aan een plaats in een straatwand in de oude bebouwde kom hadden een deftig aanzicht en een toren niet zo veel zin. Toen het bij de aanleg van nieuwe buurten mogelijk werd om het stads- of dorpsbeeld en het kerkgebouw van meet af aan op elkaar af te stemmen, verrezen in vele plaatsen gereformeerde kerkgebouwen op lokaties en in een vorm, die de bestemming van het gebouw direkt herkenbaar maakten. Torens en dakruitertjes gingen in toenemende mate deel uitmaken van het uiterlijk van de kerk.
Aan het eind van de 19e eeuw werd voornamelijk de neo-renaissancestijl toegepast, na de eeuwwisseling versoberde de stijl, terwijl tevens een door Berlage beïnvloede vormgeving haar intrede doet. In veel mindere mate komen neo-gotiek en neo-romaans voor.

Onlosmakelijk verbonden met de vormgeving van de gereformeerde kerkgebouwen in Nederland tussen 1850 en 1940 is de naam Tjeerd Kuiper. Hij was zondermeer de meest produktieve kerkontwerper uit deze periode.

Het katholicisme is altijd minder nauw met Salland verbonden geweest. Het heeft net als de doleantie voornamelijk opgang gemaakt in die streken, waar minder traditioneel ingestelde lieden van elders zich vestigden, zoals in de veenkoloniën en later in de Twentse industriecentra.

Waar de hervormde kerk er niet in slaagde de snel toenemende bevolking in haar geestelijke behoefte te bedienen, lukte dat de katholieke kerk beter. Door een overzichtelijker en flexibeler organisatie konden diverse kloosterorden zich binnen korte tijd vestigen op die plaatsen, waar dat nodig was. Pas na de eeuwwisseling gingen de rooms-katholieken er, met name in de steden, toe over om nieuwe centra op te zetten. Bij Raalte en in Twente werden geheel nieuwe parochies gesticht. Was daarvoor nieuwbouw nodig, dan gaf men sterk de voorkeur aan de neo-gotische bouwstijl.

In Salland werden, ondanks de gelijkstelling van 1798, in een aantal overwegend hervormde hoofddorpen aanvankelijk de samenkomsten van roomskatholieken niet geduld. Als gevolg hiervan ontstonden op geringe afstand enkele katholieke enclaves, zoals Boerhaar bij Wijhe, Boskamp bij Olst, Hoonhorst bij Dalfsen en Lierderholthuis bij Heino. In al deze gevallen vormde een in het vrije veld gebouwde katholieke kerk het beginpunt van een kleine kern.

De verhoudingsgewijs bescheiden joodse gemeenschap in Salland vervulde economisch gezien een belangrijke functie. Joodse handelaren vormden de schakel tussen Salland en de economische centra elders in het land. Zwolle, waar de Overijsselse hoofdsynagoge stond, had een bloeiende joodse gemeenschap. Vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw is in vrijwel iedere plattelandskern een synagoge gebouwd, hoe klein de

plaatselijke gemeenschap ook was. Voor de 25 gelovigen in Dalfsen bijvoorbeeld werd in 1866 een synagoge gebouwd. Na verloop van tijd, met name vanaf de eeuwwisseling, nam het aantal joden in Overijssel (en daardoor ook het aantal in gebruik zijnde synagogen en kerkhoven) sterk af, doordat velen naar het westen van ons land trokken. De meeste synagogen hebben thans hun functie verloren.

Vanaf de Tweede Wereldoorlog gaat de wijziging in de positie van de kerk in het algemeen duidelijker doorwerken in de plaats, het uiterlijk en de functies van de kerkgebouwen. Steeds vaker komt het voor dat de kerkruimte onderdeel gaat uitmaken van een multifunctioneel centrum. Op het gebied van de kerkelijke architektuur wordt de tendens voortgezet van het breken met de gebruikelijke vormen.

7.2 Begraafplaatsen

Eeuwenlang is het de gewoonte geweest, dat de adel en de clerus hun laatste rustplaats vonden in de kerk. De burgers en de boeren werden op het kerkhof begraven. Uit hygiënische overwegingen werden er stappen ondernomen, om het begraven op het kerkhof te bevorderen. Het succes van dergelijke poging was zeker in het begin niet al te groot. Begraven worden in de kerk was deftig, het kerkhof was en bleef voor de gewone burger. Vanuit de kring van predikanten en artsen gingen in de loop van de 18e eeuw steeds meer stemmen op om buiten de stad begraafplaatsen aan te leggen.

In 1804 verbood Napoleon het begraven in de kerk. Door de inlijving van Nederland bij Frankrijk werd deze wet ook in ons land van kracht. Nadat het begraven in de kerk na de bevrijding weer was toegestaan, werd dit gebruik met ingang van 1829 definitief verboden. In steden en dorpen met meer dan 1000 inwoners moesten de begraafplaatsen buiten de bebouwde kom worden aangelegd. De Nieuwe Begraafplaats in Zwolle was al in 1823 geopend.

7.3 Scholen

Met de toename van de welvaart in de late Middeleeuwen, groeide bij veel burgers de wens naar onderwijs, dat meer gericht was op het dagelijkse leven in de maatschappij. Er ontstonden in de steden naast de kapittelscholen "bijscholen" of "onderscholen".

De bijscholen voldeden tenslotte ook niet meer aan de eisen van de meest welgestelde burgers. Er werd onderricht verlangd in het schrijven van brieven, lezen en rekenen. Zo kwamen er de schrijfscholen en de Fransche scholen, die vele eeuwen bleven voortbestaan. Kennis van het frans werd al heel vroeg beschouwd als een noodzaak voor de beschaafde mens. Ook zochten in de 16e en 17e eeuw veel Fransen, die om godsdienstige redenen moesten uitwijken, een toevlucht in de geestverwante Nederlanden, ook in Overijssel. Onder andere in Deventer, Zwolle en Kampen verrezen de genoemde Franse scholen. De steeds hogere eisen, die de gegoede burger in de loop der tijd ging stellen aan het onderwijs, leidden na 1800 tot het

oprichten van kostscholen, min of meer de opvolgers van de Franse scholen. Deze instituten zijn de wegbereiders geweest voor de Hogere Burgerscholen (na 1862) en de U.L.O. (na 1857).

Door de uitvinding van de boekdrukkunst, het opkomende humanisme en niet in de laatste plaats de reformatie waren er al in de 15e eeuw grote veranderingen in het onderwijsbestel opgetreden. Het onderwijs werd verdiept en verbreed. Latijnse scholen vormden de voorlopers van de latere Gymnasia. Deze kwam vooral in de 17e eeuw tot bloei. Daar waar de hervormden na de Reformatie in Overijssel de overhand kregen, verlangden ze "duytsche" scholen, waar de moedertaal de voertaal zou zijn. Zo kwam er een rangorde in de scholen. De duytsche school werd de voorbereiding voor het leven en ook voor de Latijnse school, die op haar beurt weer opleidde voor de universiteit. Er kwam dus lager, voorbereidend hoger en hoger onderwijs.

Nadat het schoolwezen achtereenvolgens door de katholieke kerk en de Nederlands hervormde kerk was bepaald, werd de schooltaak aan het einde van de 18e eeuw geplaatst onder de "agent van nationale opvoeding". Het onderwijs werd een rijksaangelegenheid. Bij de inrichting van het onderwijs werden de verdiensten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Het Nut) op het gebied van de verbetering van onderwijs en opvoeding als uitgangspunt genomen.

Op 15 juni 1801 kwam de eerste Nederlandse schoolwet tot stand en in 1806 de tweede. Naast openbare werden nu ook bijzondere scholen toegestaan. De zorg voor de gebouwen werd opgedragen aan de gemeenten. Vanwege het tekort aan financiële middelen duurde het tot het midden van de vorige eeuw, voor er voldoende behoorlijke gebouwen stonden. Aan eisen met betrekking tot de hygiëne werd aanvankelijk nog geen aandacht geschonken. De latere schoolwetten (bijvoorbeeld die van 1878) bevatten wel voorschriften daaromtrent, met als gevolg, dat veel schoolgebouwen moesten worden vervangen.

In tegenstelling tot de verbetering van het onderwijs bleef de opleiding van leerkrachten nog vele jaren zeer primitief. Wel werden er door het "Nut" enkele kweekscholen gesticht, maar het aantal bleef beperkt. In de tweede helft van de 19e eeuw volgde de overheid met het oprichten van enkele Rijkskweekscholen en verscheidene Rijksnormaallessen, waar hoofdzakelijk na schooltijd les werd gegeven. Rijkskweekscholen en Rijksnormaallessen werden opgericht in Zwolle, Kampen, Deventer, Steenwijk, Almelo, Oldenzaal, Goor en Enschede. In 1924 werden de Rijksnormaallessen in de drie IJsselsteden opgeheven. Zwolle kreeg er Rijksdagnormaallessen voor terug. Een hervormde kweekschool (het leerplan van de kweekscholen was meeromvattend dan dat van de Rijksnormaallessen) had Zwolle al in 1910 gekregen, uitgaande van de "Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs". In Deventer was al in 1877 in de toenmalige

muziekschool in de Polstraat een Rijkskweekschool geopend. Later, in 1882 werd het gebouw aan de Singel betrokken. De overige kweekscholen in Overijssel waren de Rijkskweekschool te Hengelo en de bijzondere kweekschool te Steenwijkerwold.

Onder de schoolwet van 1806, die tot 1857 van kracht was, bestond er geen vrijheid van onderwijs, dat wil zeggen: geen school mocht worden opgericht zonder de machtiging van de overheid. Het onderwijs moest neutraal zijn, hoewel er wel gebeden en uit de bijbel gelezen werd.

Tegen deze verwaterde godsdienstig-zedelijke vorming verrees verzet, vooral in protestantse, maar ook in katholieke kringen. Onder leiding van mannen als Groen van Prinsterer werd de eerste fase van de schoolstrijd ingeluid, waarin de onderwijsvrijheid centraal stond. In 1848 werd deze vrijheid bij de grondwetsherziening van Thorbecke een feit. Er werden, vooral naar aanleiding van verzoeken van de kant van de afgescheidenen, bijzondere scholen (de scholen met de bijbel) opgericht in Ommen (1851), Zwolle (1851), Kampen (1853), Heemse (1858) en Dedemsvaart (1860).

Tot 1857 had men echter vaak nog moeite met het krijgen van de toestemming voor het oprichten van een school, omdat de onderwijswet zelf nog niet was gewijzigd. De aanpassing van die wet vond plaats in 1857. De volledige vrijheid van onderwijs was toen een feit. Wat 1857 echter niet bracht was financiële steun. De schoolstrijd belandde in haar tweede fase. Deze duurde tot 1889.

Tussen 1857 en 1889 kwamen er een aantal bijzondere scholen bij, onder andere in Nijverdal (1866). De "schoolwet van Kappeyne" (1878) bracht flinke verbetering voor de openbare scholen, echter niet voor de bijzondere scholen. Voor de laatste groep werd de concurrentiestrijd zwaarder. Tenslotte behaalden de katholieken en de anti-revolutionairen samen in 1889 een zeer belangrijke overwinning. De schoolbesturen kregen voortaan een rijksbijdrage in de salariskosten van de leerkrachten. De grote overwinning voor de bijzondere scholen kwam in 1920, toen minister De Visser de volledige financiële gelijkstelling bracht, met medewerking van alle betrokken partijen. Na 1920 breekt er dan ook een tijd aan van grote bloei van de bijzondere scholen. Ze werden in bijna elke plaats opgericht. Kerkelijke splitsingen zorgden voor een extra groei van het aantal hervormde en gereformeerde bijzondere scholen.

De geschiedenis van de roomskatholieke scholen komt in grote lijnen overeen met die van de protestantse. Ook zij kregen na jaren van strijd om hun rechten in 1920 de gelijkstelling. De meeste katholieke scholen in Overijssel zijn van betrekkelijk jonge datum, vele van 1920 en later. Enkele oudere zijn die van Kampen (1871), Raalte (1885), Wijhe en Boerhaar (1859). Na 1920 kwamen er in centra met een tamelijk sterke roomskatholieke bevolking nieuwe

scholen naast de oude. In plaatsen met weinig roomskatholieken, maar waar toch een voldoende aantal kinderen kon worden bijeengebracht, verrezen nieuwe scholen. Daar, waar vrijwel uitsluitend katholieke kinderen waren, werden de openbare scholen omgezet in katholieke.

Naast de protestantse en katholieke scholen zijn in de vorige eeuw ook neutrale bijzondere scholen gesticht, waarvan de Nutsschool te Zwolle de eerste was.

Middelbaar onderwijs is ontstaan uit de behoefte aan onderwijs dat uitging boven het elementaire onderwijs, maar dat niet voorbereidde op een wetenschappelijke loopbaan. Onderwijs diende zich (voornamelijk uit handelsoverwegingen) te richten op natuurkundige verschijnselen, op land- en volkenkunde en de vreemde talen. Dit streven resulteerde in de oprichting van de genoemde kost- en U.L.O.-scholen in de 19e eeuw en leidde uiteindelijk tot het uitvaardigen van de wet op het middelbare onderwijs in 1863. De H.B.S. (de Hogere Burgerschool) werd in dat jaar opgericht. Al in 1864 kreeg Deventer haar gemeentelijke H.B.S. Zwolle kreeg er één in 1867 en Kampen in 1868.

Behalve regelingen voor het meer algemeen vormend onderwijs bevatte de wet van 1863 ook bepalingen met betrekking tot het vakonderwijs. Deze zich naar alle zijden ontplooiende tak van onderwijs komt vooral in de 20e eeuw op. Tot het vakonderwijs behoren ondermeer het nijverheidsonderwijs voor jongens -ambachtsonderwijs- en aan meisjes -huishoudonderwijs-. Voorbeelden hiervan zijn de Practische Ambachtsschool en de Industrie- en Huishoudschool te Zwolle. Deze laatste werd in 1899 geopend. Ook het handelsonderwijs, waarvan de Hogere Handelsschool te Deventer een voorbeeld vormde, behoorde tot de categorie vakonderwijs, evenals het landbouwonderwijs. Dit landbouwonderwijs dateert in Nederland pas uit het laatste kwart van de 19e eeuw, toen gedurende de landbouwcrisis bleek, dat de Nederlandse landbouw bij het buitenland gevaarlijk ten achter geraakte. In Salland begon na 1889 een periode van sterke ontwikkeling van het landbouwonderwijs, toen in Kampen gestart werd met een cursus van de ambulante vakzuivelschool van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw. Het betrof in veel gevallen het opleiden van landbouwers en van onderwijzers. Vormen van onderwijs aan de wat rijpere jeugd en volwassenen kwamen ook op, bijvoorbeeld het vervolgonderwijs en de fabrieksscholen, onder andere in Nijverdal.

Tot slot nog het onderwijs, dat niet valt onder de vorige categorieën. Allereerst vallen in deze groep de bewaar- of Fröbelscholen. In Overijssel hebben in totaal 85 van dergelijke schooltjes voor onderwijs aan kleuters gestaan. Ook tot de groep van overig onderwijs behoren de muziekscholen. Die van Zwolle dateert al van ongeveer 1860. Ook Deventer en Kampen kregen hun

eigen muziekschool.

In het algemeen kan nog worden opgemerkt, dat er na 1900, door de invoering van de leerplicht in 1901 en de algehele gelijkstelling van openbare en bijzondere scholen een enorme uitbreiding van het aantal scholen, zowel naar grondslag, leeftijdsgroep en leerinhoud heeft plaatsgevonden. Dit proces is na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling geraakt.

7.4. Welzijn

Niet alleen in de schoolsituatie kwam de verzuiling van de Nederlandse samenleving tot uiting, ook bouwactiviteiten op het gebied van de gezondheidszorg was de invloed van de godsdienstige schakering duidelijk aanwezig. Er verschenen ziekenhuizen op katholieke, hervormde of openbare grondslag. De realisering van gebouwen met een culturele bestemming verliep minder vlot. De bouw van theaters was lang niet altijd een gemeentelijke aangelegenheid. Zoals in de grotere plaatsen Deventer, Kampen en Zwolle. Soms werden ze door verenigingen met semi-culturele doelstellingen gebouwd en later door de gemeente overgenomen. De bouw van bioscopen werd aan het particulier initiatief overgelaten. Dit voor die tijd hypermoderne medium bracht vaak eigentijdse bebouwing met zich mee, getuige de bioscopen die aan het begin van deze eeuw in Zwolle en Deventer in de stijl van de Amsterdamse-School gebouwd zijn. Musea en oudheidkamers werden in Overijssel in het algemeen in bestaande historische gebouwen ondergebracht.

In 1900 is men op de westelijke helling van de Hellendoornsche Berg begonnen met de bouw van het eerste volkssanatorium voor t.b.c.-patiënten van de in 1897 opgerichte "Vereeniging tot Oprichting en Exploitatie van Volkssanatoria voor borstlijders in Nederland". Het sanatorium was in beginsel bedoeld voor iedereen die niet in staat was uit eigen middelen een verblijf in een particulier sanatorium te bekostigen. Direkt nadat het besluit genomen was het sanatorium in de bosrijke omgeving van Hellendoorn te bouwen, werd R. Kuipers, architekt te Amsterdam, opgedragen enkele belangrijke buitenlandse sanatoria te bezoeken en een plan te ontwerpen voor een sanatorium voor honderd patiënten. Het ontwerp naar Zwitsers voorbeeld, werd op 24 mei 1900 goedgekeurd. De bouw werd gegund aan de Fa. Gebr. de Vries uit Oldeholtpade in Friesland. Tegenwoordig is het complex in gebruik als psychogeriatrische inrichting.

In Zwolle stond op de hoek Nieuwstraat-Broerenstraat het St. Caeciliaklooster uit 1417, dat na de Hervorming een weeshuis werd voor wezen die geen Zwols burgerrecht bezaten. Dit Nederlands hervormde weeshuis, later het "Huis der Wezen" genoemd, werd in 1960 door brand verwoest.

In de tweede helft van de vorige eeuw bleek grote behoefte te bestaan aan een nieuw ziekenhuis. Het stadsziekenhuis op de hoek Bitterstraat-Nieuwstraat (het

voormalige Pesthuis) dateerde van halverwege de zestiende eeuw en bood slechts plaats aan 20 patiënten. In 1841 kocht de stad Zwolle de "Bagijnenweide", een gebied dat toebehoorde aan een begijnenconvent van de Waalse gemeente. In 1880 werd hier begonnen met de bouw van het gemeentelijk Sophia Ziekenhuis. In 1884 kon het ziekenhuis worden geopend. Sindsdien vond meermalen verbouwing en zelfs nieuwbouw plaats. De meest ingrijpende nieuwbouw, ontworpen door de architecten Wiebenga en Van der Linden, kwam in 1935 tot stand aan de Rhijnvis Feithlaan. Begin jaren zeventig kwam het nieuwe stedelijke Sophia-ziekenhuis aan de Ceintuurbaan gereed en werden in het oude complex diverse diensten en instellingen ondergebracht, zoals de D.G.G.D.

Ten westen van de binnenstad, aan de Gasthuisdijk, werd in 1377 het gesticht "Ten Heiligen Cruce" gebouwd als gasthuis voor melaatsen. Halverwege de 17e eeuw deed het gebouw, toen Buitengasthuis geheten, dienst als bejaardentehuis. Tussen 1875 en 1877 werden de oude gebouwen afgebroken en weer herbouwd.

In 1848 werd ter plaatse van het vroegere Buschklooster op het Gasthuisplein een ziekenhuis geopend, dat later uitsluitend rooms-katholieke patiënten zou opnemen. In 1896 verhuisde het naar Huize Helmich (het tegenwoordige provinciaal Overijsselse museum) aan de Melkmarkt. In 1902 werd de rooms-katholieke ziekenverpleging overgebracht naar het Groot Wezenland. Sindsdien heeft daar een geleidelijke uitbreiding plaats gevonden, met name in 1963, toen werd besloten tot een aanzienlijke vergroting. Het nieuwe complex van het ziekenhuis De Weezenlanden werd in 1967 in gebruik genomen en in 1987-1988 opnieuw uitgebreid.

Op het gebied van de gezondheidszorg telde Deventer meerdere instellingen, zoals
- Het Grote of Heilige Geestgasthuis, bestemd voor behoeftigen.
- Het St. Geertruidengasthuis, oorspronkelijk bestemd voor armen en mindervaliden en sinds de 16e eeuw voor pestlijders.
- Het Burgerweeshuis, bestemd voor wezen van rijke huize. In 1939 werd het bestemd tot Tehuis voor Oude van Dagen. In 1982 werd het gerestaureerd en verbouwd en is nu in gebruik als jongerencentrum.
- Het St.Elisabethsgasthuis, gesticht voor huisvesting voor armen en sinds 1760 ook voor krankzinnigen en bejaarden.
- Het St. Jozefziekenhuis, is gebouwd door het rooms-katholieke Gesticht van de Liefde, dat ter plekke al bestond voor men in 1875 de ziekenverpleging ter hand ging nemen. Sinds de verhuizing van het ziekenhuis naar het huidige complex buiten de stad doet het oude gebouw onder andere dienst als bejaardentehuis.

De hiervoor genoemde instellingen zijn thans verenigd in de Stichting Deventer Ziekenhuizen en het Psychiatrisch Ziekenhuis Brinkgreven.

In Kampen werd een deel van de voormalige kloostergebouwen van de Minderbroeders in 1592 verbouwd

tot stadsziekenhuis. Aan het eind van de 18e eeuw verhuisde dit ziekenhuis van het pand op de hoek Nieuwe Markt-Burgwal (sinds 1891 Stadsgehoorzaal) naar het Pesthuis (gesticht in 1538) aan de Vloeddijk bij het Oorgat. In dit gebouw vestigde zich, nadat het stadsziekenhuis een nieuw onderkomen kreeg, een militair hospitaal, dat zich tot 1916 op de hoek Vloeddijk-Kalverhekken bevond.

Aan Kampen had de in 1910 overleden Kampenaar C.H.A.A. Engelenberg 200.000 gulden geschonken voor de bouw van een instelling van weldadigheid of een ziekenhuis. Aangezien het oude stadsziekenhuis niet meer aan de eisen voldeed, koos men voor het laatste. Het ziekenhuis "De Engelenbergstichting" is ontworpen door W. Kromhout. Voor de bouw hiervan werd een deel van de oude stadsgracht gedempt. Sinds de middeleeuwen kent Kampen diverse gasthuizen. In de 19e eeuw is de financiële situatie van de gasthuizen dermate slecht dat de gemeenteraad besluit tot samenvoeging van de gasthuizen.

Kampen kende eind vorige eeuw twee weeshuizen. Het Grootburgerweeshuis aan de Cellebroedersweg kreeg zijn huidige gedaante in 1863. Het was een deel van het Cellebroedersklooster, dat tot 1592 daar gevestigd was. Tot 1657 was het bestemd voor alle weeskinderen, daarna voor de wezen van de Grootburgers van de stad. De "gewone" wezen konden terecht in het vlakbijgelegen Burgerweeshuis aan de Vloeddijk. Dit weeshuis kreeg zijn huidige vorm in 1891. Beide weeshuizen fuseerden in 1923 in "De Verenigde Weeshuizen". Het gebouw aan de Cellebroedersweg bleef zijn oude functie houden en wordt nu gebruikt door de Lucasstichting (Kinderzorg). Het gebouw aan de Vloeddijk is thans in gebruik bij de Theaterschool.

In 1894 liet het Rijk in Avereest enige honderden meters ten noorden van de voormalige bedelaarskolonie "De Ommerschans", het opvoedingsgesticht voor jongens, "Veldzicht", bouwen. In 1911 werd achter het hoofdgebouw een tweede gesticht in gebruik genomen, waardoor Veldzicht met een totaal grondoppervlak van 274 ha het grootste Rijksopvoedingsgesticht van Nederland werd. Het gesticht was de belangrijke motor achter de groei van het dorp Balkbrug en bood plaats aan 300 jongens, die een opleiding kregen in de landbouw of in een ambacht. In 1930 werd het opvoedingsgesticht als gevolg van een algehele reorganisatie van het sociaal-cultureel werk opgeheven. In 1933 werd het gebouwencomplex opnieuw in gebruik genomen, nu als opvangcentrum voor aan de regering ter beschikking gestelden, "de t.b.R.". Het landbouwbedrijf, dat aanvankelijk nog werd aangehouden, is inmiddels afgestoten.

Bronnen

Literatuur algemeen:

*Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 1-12. Gorinchem, 1839-1848.
*Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.
*Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.
*Besselaar, Molens in Nederland, Amsterdam, 1974.
*Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1987, 's-Gravenhage, 1987.
*Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht, Eerste en tweede bundel, IJsselacademie, Zwolle 1977-1978.
*Buter, A., De groene vallei. Stad en land aan de IJssel, Den Haag, 1978.
*Buter, A., Dit land over de IJssel, Hoorn, 1976.
*Crom, A.P., (red.) e.a., Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en platteland, deel 7, Overijssel, Kampen, 1985.
*Demoed, H.B., Mandegoed schandegoed, Zutphen, 1987.
*Dekker, G. (Red.), e.a., Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1986.
*Dijksterhuis, R., Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland, historische analyse van een wisselwerking, de eerste eeuw: 1840-1940, Z.p. [Groningen], Z.j.[1980].
*Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
*Elzenga, E., Langs de oude Overijsselse kerken, Baarn, 1972.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, 'Marken in Overijssel', in: Geschiedkundige atlas van

tot stadsziekenhuis. Aan het eind van de 18e eeuw verhuisde dit ziekenhuis van het pand op de hoek Nieuwe Markt-Burgwal (sinds 1891 Stadsgehoorzaal) naar het Pesthuis (gesticht in 1538) aan de Vloeddijk bij het Oorgat. In dit gebouw vestigde zich, nadat het stadsziekenhuis een nieuw onderkomen kreeg, een militair hospitaal, dat zich tot 1916 op de hoek Vloeddijk-Kalverhekken bevond.

Aan Kampen had de in 1910 overleden Kampenaar C.H.A.A. Engelenberg 200.000 gulden geschonken voor de bouw van een instelling van weldadigheid of een ziekenhuis. Aangezien het oude stadsziekenhuis niet meer aan de eisen voldeed, koos men voor het laatste. Het ziekenhuis "De Engelenbergstichting" is ontworpen door W. Kromhout. Voor de bouw hiervan werd een deel van de oude stadsgracht gedempt.
Sinds de middeleeuwen kent Kampen diverse gasthuizen. In de 19e eeuw is de financiële situatie van de gasthuizen dermate slecht dat de gemeenteraad besluit tot samenvoeging van de gasthuizen.

Kampen kende eind vorige eeuw twee weeshuizen. Het Grootburgerweeshuis aan de Cellebroedersweg kreeg zijn huidige gedaante in 1863. Het was een deel van het Cellebroedersklooster, dat tot 1592 daar gevestigd was. Tot 1657 was het bestemd voor alle weeskinderen, daarna voor de wezen van de Grootburgers van de stad. De "gewone" wezen konden terecht in het vlakbijgelegen Burgerweeshuis aan de Vloeddijk. Dit weeshuis kreeg zijn huidige vorm in 1891. Beide weeshuizen fuseerden in 1923 in "De Verenigde Weeshuizen". Het gebouw aan de Cellebroedersweg bleef zijn oude functie houden en wordt nu gebruikt door de Lucasstichting (Kinderzorg). Het gebouw aan de Vloeddijk is thans in gebruik bij de Theaterschool.

In 1894 liet het Rijk in Avereest enige honderden meters ten noorden van de voormalige bedelaarskolonie "De Ommerschans", het opvoedingsgesticht voor jongens, "Veldzicht", bouwen. In 1911 werd achter het hoofdgebouw een tweede gesticht in gebruik genomen, waardoor Veldzicht met een totaal grondoppervlak van 274 ha het grootste Rijksopvoedingsgesticht van Nederland werd. Het gesticht was de belangrijke motor achter de groei van het dorp Balkbrug en bood plaats aan 300 jongens, die een opleiding kregen in de landbouw of in een ambacht. In 1930 werd het opvoedingsgesticht als gevolg van een algehele reorganisatie van het sociaal-cultureel werk opgeheven. In 1933 werd het gebouwencomplex opnieuw in gebruik genomen, nu als opvangcentrum voor aan de regering ter beschikking gestelden, "de t.b.R.". Het landbouwbedrijf, dat aanvankelijk nog werd aangehouden, is inmiddels afgestoten.

1 en 2, Zwolle, 1936.
*Schutten, G.J., Varen waar geen water is, reconstructie van een verdwenen wereld, geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300-1930. Twentsche courant.
*Seinen, J.R. en G. de Wit, Stap voor stap langs de Vecht, Hardenberg, 1985.
*Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
*Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
*Steegh, A., Monumentenatlas van Nederland, Zutphen, 1985.
*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
*Stiksma, K., Spiegel van steden, dorpen en landschappen in Oost-Nederland, Overijssel, Gelderland en het rivieren gebied, Ridderkerk, 1986.
*Stilma, L., Rondom de Holterberg e.v., Holten, z.j. [1962].
*Varwijk, G.H. en J.R. Seinen, Stap voor stap langs de Dedemsvaart, Dedemsvaart, 1983.
*Ven, D.J., van der, Met de goastok door Twente en Salland, Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.
*Visscher, H.A., Het Nederlandse landschap, een typologie ten behoeve van het milieubeheer, Utrecht, 1974.
*Volmuller, H.W.J. (samenstelling), Nijhofs Geschiedenislexicon, Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981.
*Vuuren, L., van, Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het district van de kamer van koophandel en fabrieken voor Salland, Epe, 1941.
*Werkman, G., Kent u Overijssel ook zo?, Zeist, z,j. [1962].
*Wieringa, H. (red.), Waterstaat in Overijssel, Zwolle, 1983.
*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, 1987.
*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, Utrecht, 1985.
*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:

Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Diversen:

..... in oude ansichten, Zaltbommel

Bijlagen

PLATTEGRONDEN VAN STEDEN EN DORPEN IN SALLAND OMSTREEKS 1900

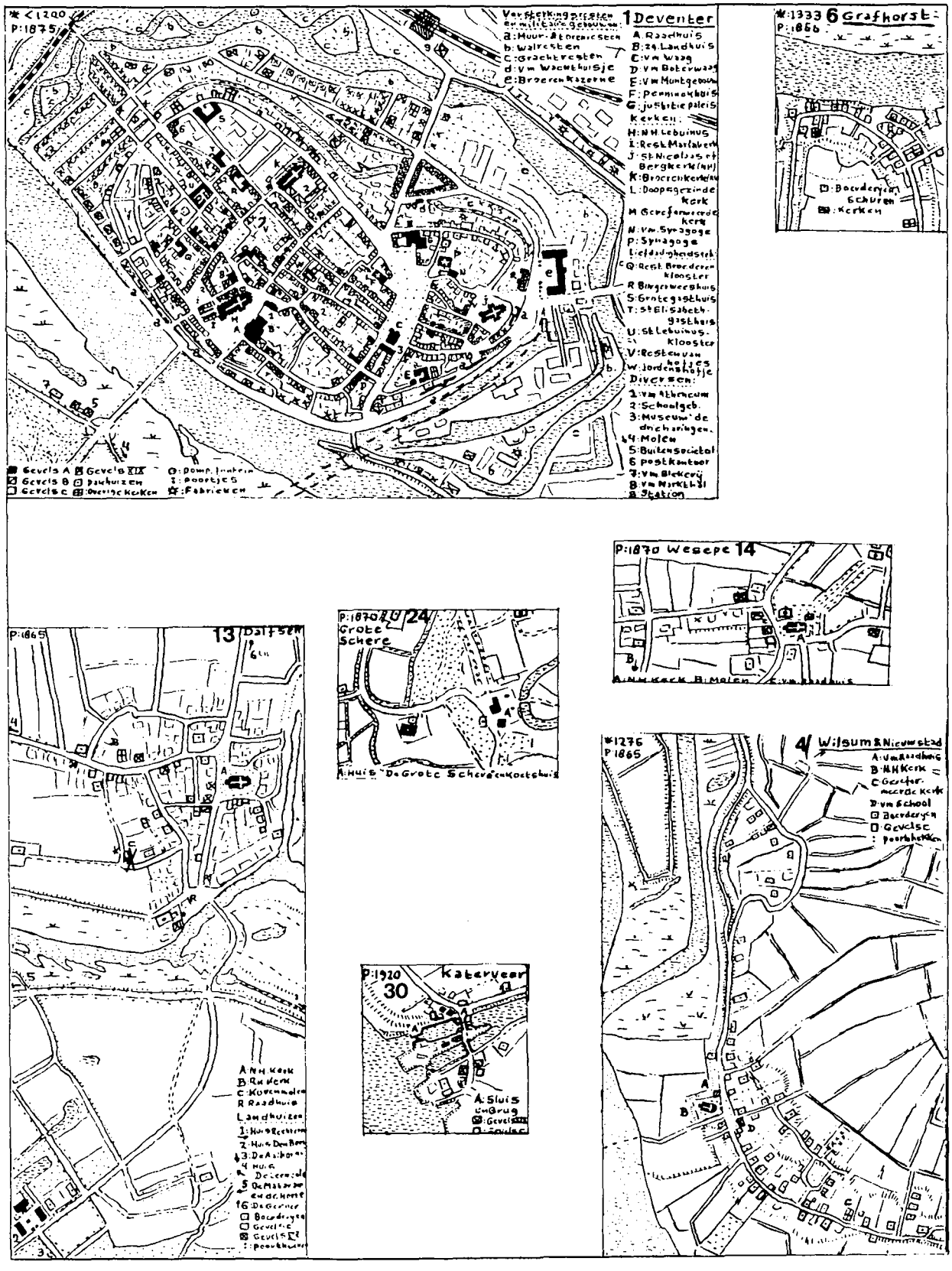

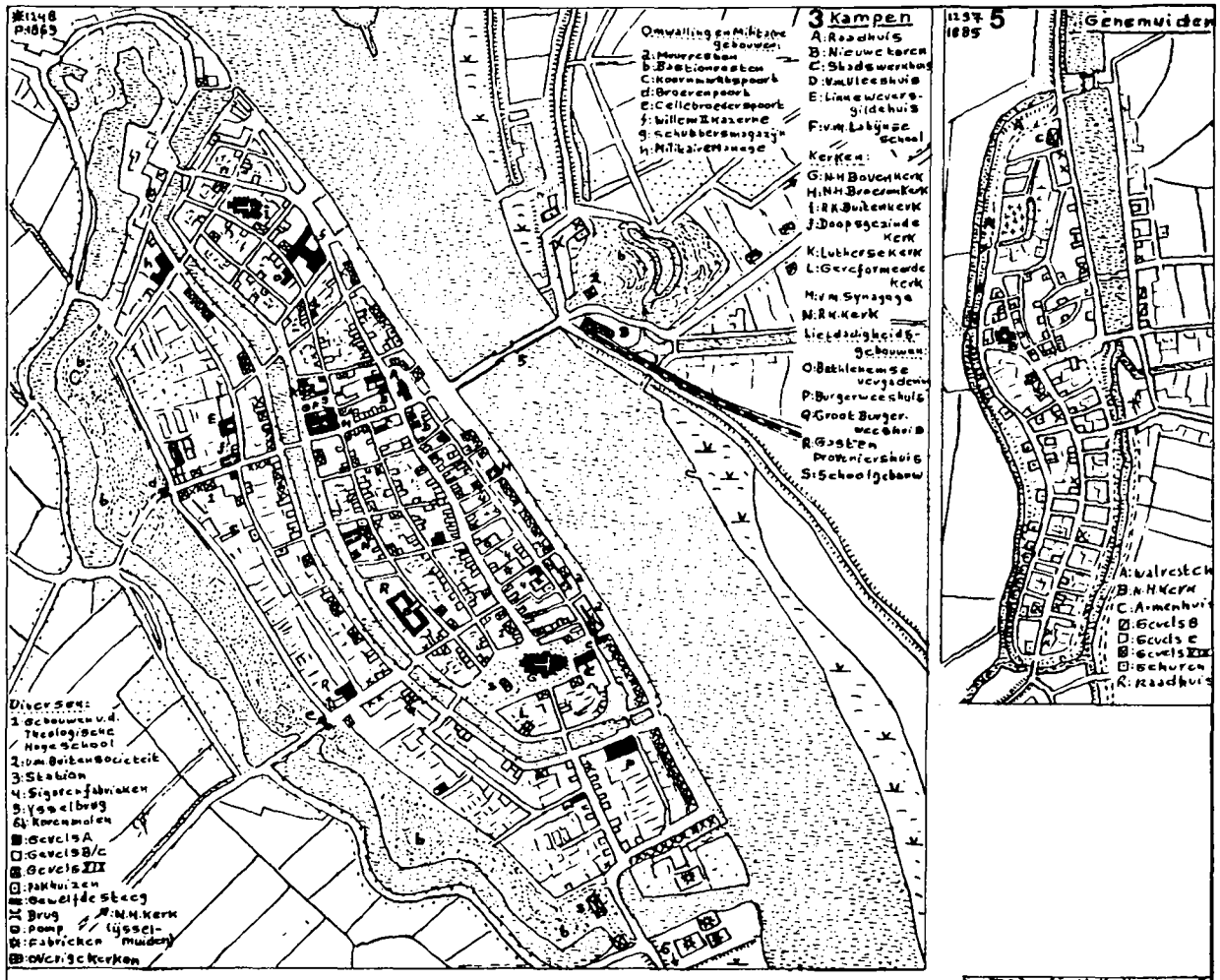
3 Kampen
A: Raadhuis
B: Nieuwe toren
C: Stadswerkhuis
D: v.m. Vleeshuis
E: Linnewevers-gildehuis
F: v.m. Latijnse School
Kerken:
G: N.H. Bovenkerk
H: N.H. Broedermeerkerk
I: R.K. Buitenkerk
J: Doopsgezinde Kerk
K: Lutherse Kerk
L: Gereformeerde Kerk
M: v.m. Synagoge
N: R.K. Kerk
Liefdadigheids-gebouwen:
O: Bethlehemse vergadering
P: Burgerweeshuis
Q: Groot Burgerweeshuis
R: Gasten Proveniershuis
S: Schoolgebouw
Diversen:
1: Gebouwen v.d. Theologische Hoge School
2: v.m. Beiaardbolwerk
3: Station
4: Sigarenfabrieken
5: Ijsselbrug
6: Korenmolen
Gevels A
Gevels B/C
Gevels XIX
Pakhuizen
Gewelfde steeg
Brug
Pomp
Fabrieken
N.H. Kerk
IJssel-muiden
Overige Kerken
5 Genemuiden
A: Walrestek
B: N.H. Kerk
C: A-menhuis
Gevels B
Gevels C
Gevels XIX
Schuren
R: Raadhuis
28 Vilsteren
15 Den Ham en Mageler
Schaal 1:25.000
A: N.H. Kerk en toren
B: Dorpshuis
C: Dorpsschool
D: Pastorie
E: Kerkhof
Boerderij Schuur
Gevels XIX
Gevels C
Muziektent
Pomp
ES
20 Beerze
A: v.m. Hofkerkrein
B: School
Boerderijen Schuren
ES

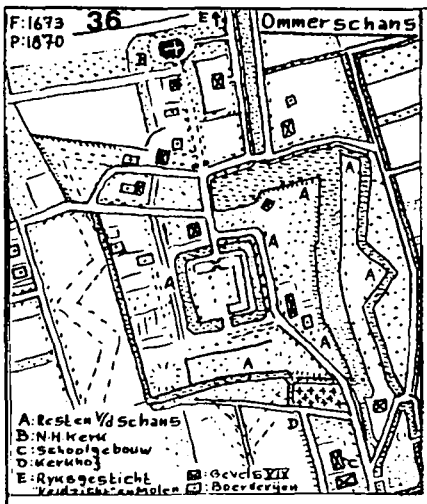
F:1673
P:1870
36
Ommerschans
A: Resten V/d Schans
B: N.H. Kerk
C: Schoolgebouw
D: Kerkhof
E: Rijksgesticht
Gevels
Boerderijen

P:1865
12
Hellendoorn
A: N.H. Kerk
B: R.K. Kerk
C: Raadhuis
D: Huis De Ham
E: Dodekide Kamer
F: Molens
G: Boerderijen
H: Gevels
I: Gevels
J: put

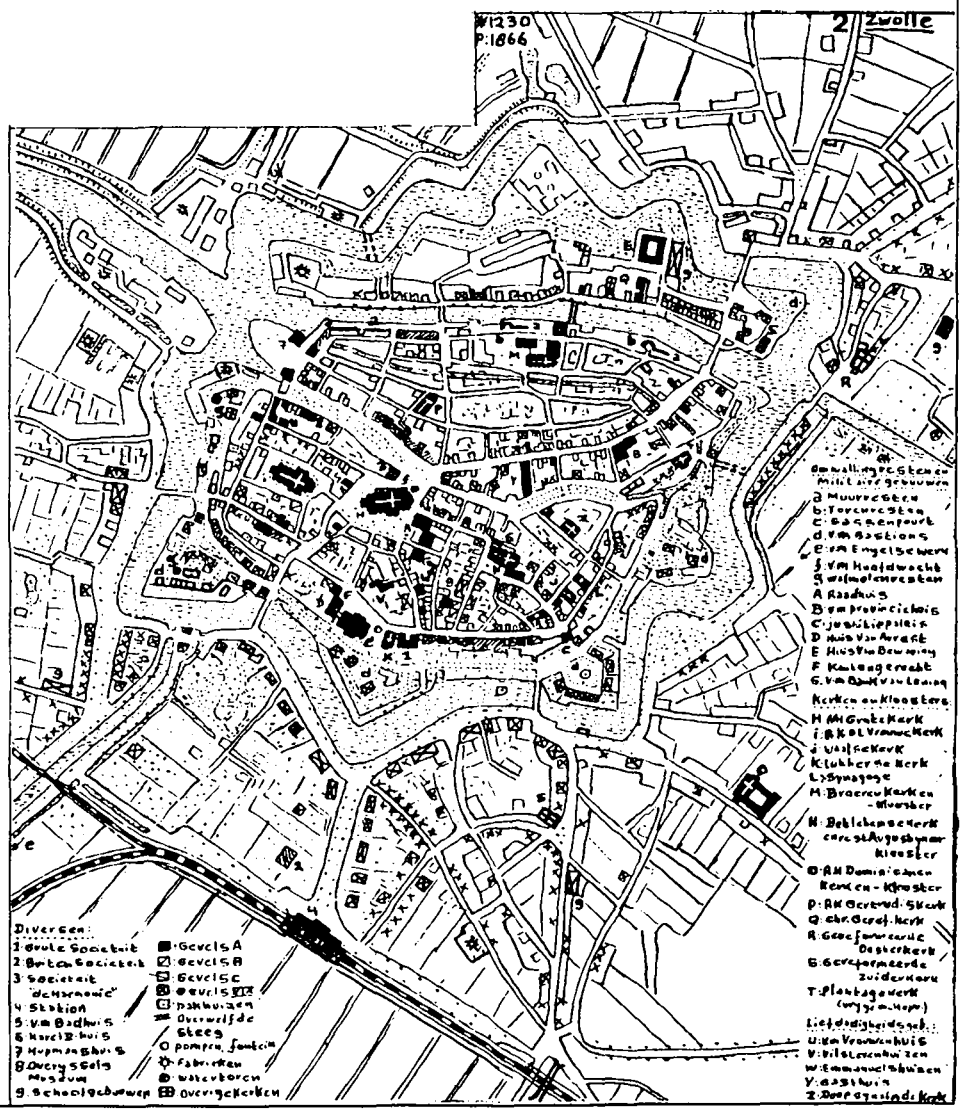
P:1230
P:1866
2
Zwolle
Diversen:
1. Oude Societeit
2. Beta Societeit
3. Societeit "de Harmonie"
4. Station
5. V.d. Badhuis
6. Kerel 2 huis
7. Hopmanshuis
8. Overijssels Museum
9. Schoolgebouwen
Gevels A
Gevels B
Gevels C
Gevels
Overwelfde steeg
pompen, fontein
Fabrieken
Waterborcn
Overige Kerken
a. Muurresten
b. Torenresten
c. Bastionen
d. V.M. Engelsbewerk
e. V.M. Hoofdwacht
f. Molenresten
A. Raadhuis
B. Provincie huis
C. Gevangenpoort
D. Huis van Avereest
E. Huis van Bewering
F. Kanunnikenhuis
G. V.M. Dijk van Leuning
Kerken en Kloosters
H. N.H. Grote Kerk
I. R.K. O.L. Vrouwe Kerk
J. Vaalsche Kerk
K. Klokkersche Kerk
L. Synagoge
M. Broeders Kerken - Klooster
N. Bethlehemsche Kerk
O. R.K. Dominicanen Kerken - Klooster
P. R.K. Gereformeerd Stadskerk
Q. Chr. Geref. Kerk
R. Gereformeerde Oosterkerk
S. Gereformeerde Zuiderkerk
T. Plaatsgevers (vrijzinnigen)
U. Ev. Vrouwenhuis
V. Bijbelcentrum
W. Emmanuelshuizen
Y. Gasthuis
Z. Doorgaansgemeente Kerk

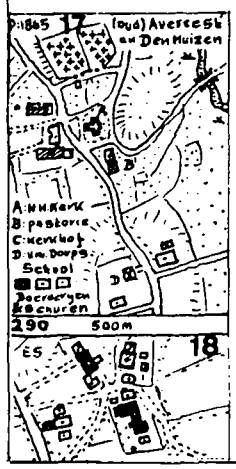
P:1845
17
(oud) Avereest en Den Huizen
A: N.H. Kerk
B: pastorie
C: Kerkhof
D: v.m. Dorps School
Boerderijen
Schuren
290
500m
18

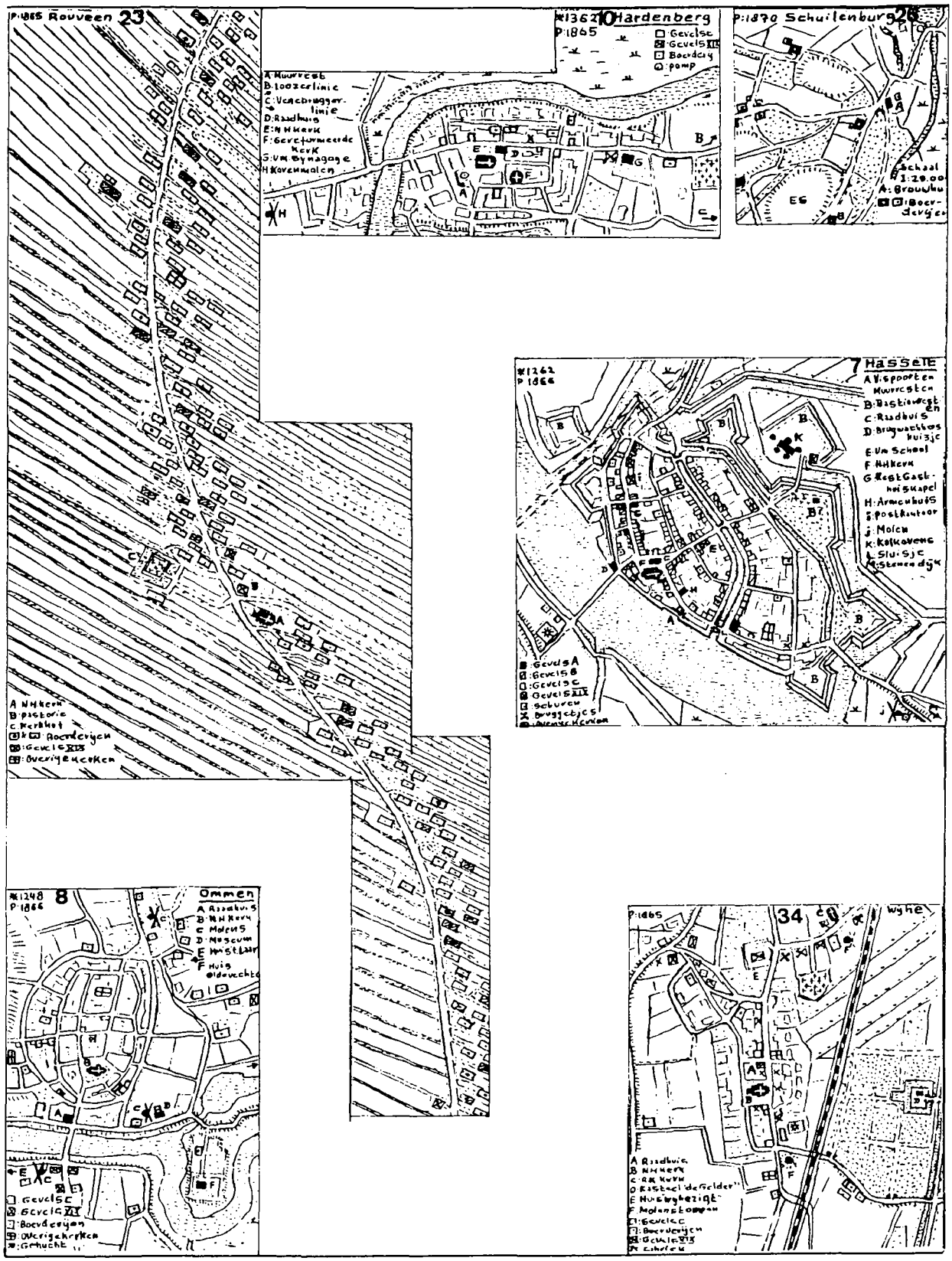
P:1865 Rouveen 23
A: NH kerk
B: pastorie
C: Kerkhof
Boerderijen
Gevels XIX
Overige huizen
10 Hardenberg
P:1865
Gevels C
Gevels XIX
Boerderij
Pomp
A: Huurrest
B: Loozerlinie
C: Vaarbuggerlinie
D: Raadhuis
E: NH kerk
F: Gerestaureerde kerk
G: Vm Synagoge
H: Koornmolen
P:1870 Schuilenburg 26
Schaal 1:20.000
A: Brouwhuis
Boerderijen
7 Hasselt
A: Vestpoorten Muurresten
B: Bastionwegen
C: Raadhuis
D: Brugwachtershuisje
E: Vm School
F: NH kerk
G: Rest Gasthuiskapel
H: Armenhuis
I: Postkantoor
J: Molen
K: Kalkoven
L: Sluisje
M: Stenendijk
Gevels A
Gevels B
Gevels C
Gevels XIX
Schuren
Brugjes
8 Ommen
A: Raadhuis
B: NH kerk
C: Molens
D: Museum
E: Hasselaar
F: Huis Oldenzeel
Gevels C
Gevels XIX
Boerderijen
Overige kerken
Gemeente
P:1865 34 Wijhe
A: Raadhuis
B: NH kerk
C: RK kerk
D: Bastion "de Gelder"
E: Huis Wijhezicht
F: Molenstompen
Gevels C
Boerderijen
Gevels XIX
Scholen

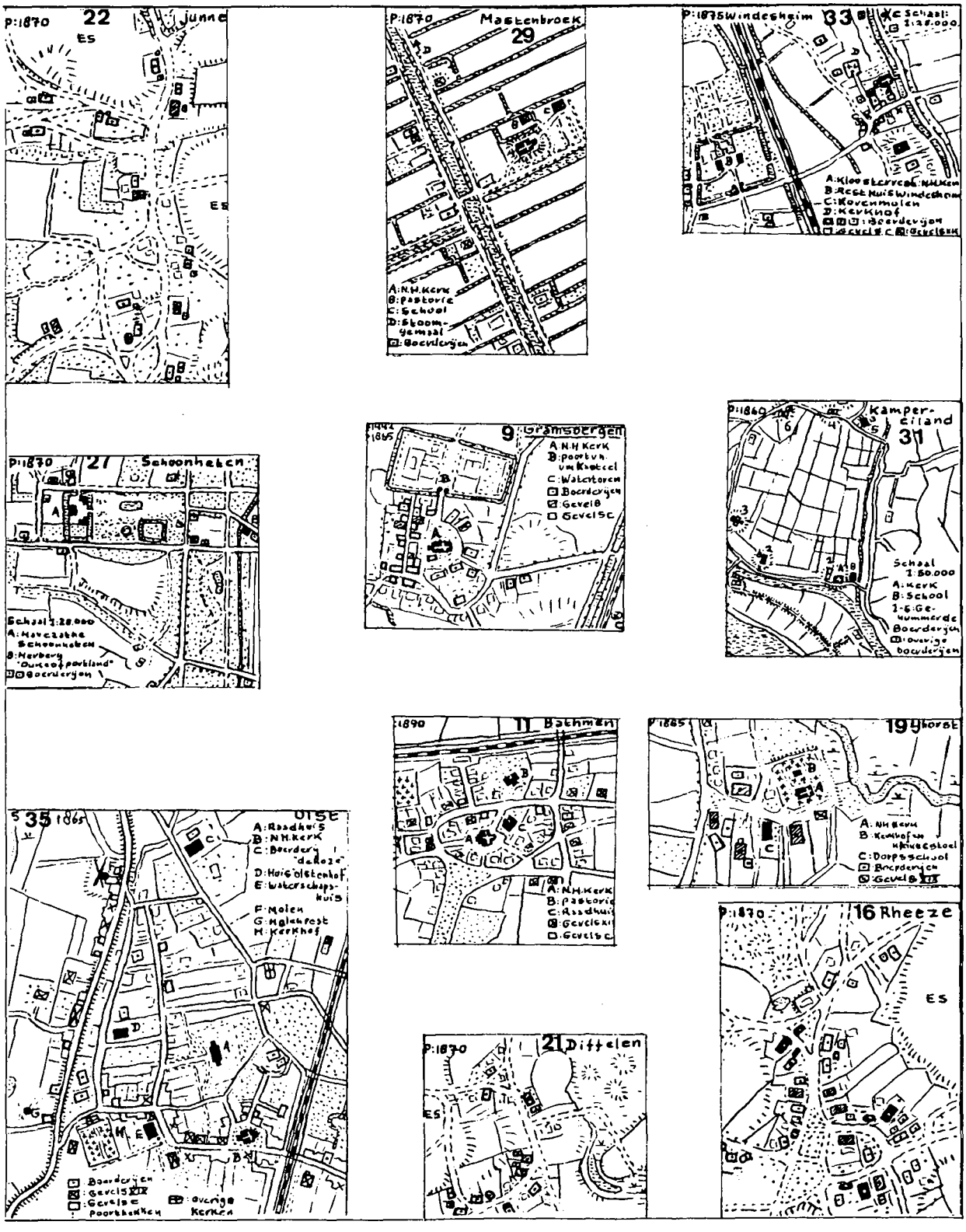

Bron: A. Steegh, 1985